

І.Ю. Роба́к, З.С. Савчу́к

**Валентин Отамановський —
революціонер, вчений,
організатор науки**

Харків
Колегіум
2013

УДК 6929:94(477)
ББК 63.3(4Укр)6
Р58

*Затверджено вченою радою ХНМУ.
Протокол № 4 від 30.05.2013 р.*

Рецензенти:

Гуржій О.І. — доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

Бесов Л.М. — доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Робак І. Ю.

Р58 Валентин Отамановський — революціонер, вчений, організатор науки / І. Ю. Робак, З. С. Савчук. — Х. : Колегіум, 2013. — 184 с. (іл. 35 с.)

ISBN 978-966-8604-89-8

Автори монографії аналізують життєвий шлях і творчість видатного вітчизняного громадсько-політичного діяча доби Української революції, а в подальшому — визначного вченого і організатора науки Валентина Дмитровича Отамановського. Вперше висвітлюються деякі цікаві факти його біографії.

Книга стане у пригоді викладачам, науковцям, студентам, краєзнавцям, а також широкому загалу читачів, які небайдужі до історії України.

ISBN 978-966-8604-89-8

© Робак І.Ю., Савчук З.С., 2013.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Важливе місце у сучасних наукових студіях посідають біографічні дослідження, які покликані якомога ширше й повніше розкрити роль спадковості в житті людей, що отримують від своїх батьків та дідів не лише ім'я, майно чи соціальний статус, але нерідко і професійне заняття, систему цінностей і пріоритетів. Вони допомагають осмислити менталітет різних соціальних або професійних груп, певних політичних об'єднань; розставити акценти у розвідках з історії вітчизняного суспільно-політичного руху, більше уваги приділивши саме людині, її діяльності та світоглядній еволюції; реконструювати правдиву національну історію, зокрема її краєзнавчу площину.

Відповідна мотивація присутня насамперед у висвітленні людської величі в різні суспільні епохи.

«Велика людина, — писав М. Грушевський, — велика тим, що в неї є особливості, які роблять її найбільш здатною для служіння великим суспільним потребам свого часу... Велика людина є саме зачинателем, тому що вона бачить далі від інших і хоче сильніше від інших. Вона вирішує наукові завдання, поставлені на чергу попереднім ходом розумового розвитку суспільства; вона вказує на нові суспільні потреби, створені попереднім розвитком суспільних відносин; вона бере на себе ініціативу задоволення цих потреб».

Саме такою непересічною особистістю був Валентин Дмитрович Отамановський. Про його життя, громадсько-політичну ді-

яльність, подвижництво у сфері історичної науки та краєзнавства досі було відомо не дуже багато. Така ситуація виникла насамперед через те, що Валентин Дмитрович жив і творив у складні, буремні часи, а його відданість справі Української національно-демократичної революції, активна громадянська позиція обумовили ідеологічне табу з боку радянської влади. Тому можливості для неупередженого й об'єктивного аналізу його біографії та наукового доробку з'явилися тільки з початку 1990-х років, у незалежній Україні.

Вчений не раз балансував на межі життя і смерті, пізнав небезпеку підпільної діяльності, бачив жахіття війни, смерть товаришів по зброї, пройшов радянські концентраційні табори. Однак усе пережите не завадило, а можливо, навіть посприяло активному пізнавальному інтересові В. Отамановського, науковому осмисленню ним української минувшини, розробці методики краєзнавчої роботи, проведенню фундаментальних краєзнавчих досліджень.

Науковий і краєзнавчий доробок, громадська та культурницька діяльність Валентина Дмитровича найбільш тісно були пов'язані з Поділлям, проте їх значення неоціненне для всієї України. Варто зазначити, що на Вінниччині систематично відбуваються заходи з ушанування його пам'яті, тож принагідно поставала й потреба у створенні ґрунтового історико-біографічного дослідження про одного із славетних українців. Саме таким вагомим дослідженням і стало пропоноване видання. Завдяки широкому спектру біографічних, суспільно-політичних, історіографічних аспектів монографія має зацікавити не тільки фахівців, але й широку читацьку аудиторію, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а також буде корисною усім, хто не байдужий до історії своєї держави.

*Голова Національної спілки краєзнавців України,
член-кореспондент НАН України
О.П. Реєнт*

ВСТУП

Виповнилося 120 років від народження Валентина Дмитровича Отамановського (1893–1964) — відомого громадсько-політичного діяча, героя українських національно-визвольних змагань 1917–1918 рр., знаного вченого, дослідника широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру — краєзнавця і пам'яткознавця, фахівця з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історика науки, бібліографа, видавця і письменника, перекладача і знавця багатьох мов, педагога, організатора науки, просвітянина та освітянина, доктора історичних наук, професора.

«Чому не віддається належного В. Отамановському?» — обурювався сорок років тому Роман Бжеський (псевд. Р. Млиновецький), теж учасник українських визвольних змагань ХХ століття, відомий історик в екзілі [62, с. 468]. Дійсно, славне ім'я увійшло до всіх українських енциклопедій минулого сторіччя, за винятком радянських [77; 78; 148]. Чому так сталося за радянських часів, читач зрозуміє вже з перших сторінок цього дослідження. А от як відбувається (чи вже відбулося) відтворення історичної правди стосовно цієї особистості тепер?

За роки незалежності України ставлення до постаті В.Д. Отамановського, на щастя, змінилося. Здається, про життя і діяльність славетного земляка вийшло стільки літератури, що його біографію можна вважати цілком відтвореною. Але насправді

це далеко не так. Незважаючи на постійний інтерес дослідників, вона залишається не досить вивченою. Детально досліджені лише декілька (безумовно, важливих і яскравих) епізодів життя Валентина Дмитровича, пов'язаних з його роботою на Поділлі у 1920-х роках [21; 46; 51; 57; 96; 110] і участю в процесі «Спілки визволення України» в 1929–1930 роках [46; 51; 96; 100 та ін.]. Здебільшого біографічні відомості ряснують «білими плямами». Недостатньо вивчені й ідеологічні позиції молодого Отамановського, зокрема його погляди на українську державність і внесок у справу її відновлення. Адже саме це, а не науковий доробок Валентина Отамановського, мав на увазі Р. Млиновецький у наведеному вище запитанні.

Вперше, за доби «горбачовської перебудови», «кригу мовчання» навколо постаті В.Д. Отамановського зрушила стаття Л.В. Філонова «Біля витоків історії», опублікована у жовтні 1988 року в головній на той час газеті Вінниччини — «Вінницькій правді» [125]. Вона, на наш погляд, фактично й започаткувала активне вивчення біографії та наукової спадщини В.Д. Отамановського. Системна ж історична реконструкція його визначної постаті в сучасну добу розпочалася виходом у світ 1993 року, до 100-річчя Валентина Дмитровича, видання «Подільська старовина (науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського)» [96]. Велике за обсягом, якісно підготовлене (відповідальний редактор В.А. Косаківський), добре виконане в поліграфічному плані, воно містить десятки ґрунтовних статей, повідомлень, документів. Тут читач знаходить цікаві матеріали до біографії вченого, перелік його друкованих праць, важливі відомості з історії Поділля. Вінничани таким солідним збірником засвідчили свою шану пам'яті Валентина Дмитровича Отамановського.

У цьому збірнику вперше у вітчизняній історіографії вся життєдіяльність В.Д. Отамановського поділяється на окремі напрями: громадсько-політична діяльність, науковий доробок, науково-організаційна діяльність. Своєю чергою, з наукового доробку виділено три групи праць вченого: методика краєзнавчої праці та краєзнавча бібліографія; історія права; історія медицини

та аптекарської справи [там само, с. 9]. Подальші дослідження показали, що така спроба групування багатющої наукової спадщини вченого і обмеження рамками означених груп має дещо штучний характер і прийняти її можна цілком умовно. Проте самий підхід засвідчує слушне прагнення до систематизації. Збірник підготував Вінницький обласний краєзнавчий музей, очільницею якого була тоді справжній ентузіаст-«отамановськознавець» Л.Р. Кароєва [46; 47; 48].

У дисертаційному дослідженні З.С. Савчук «В.Д. Отамановський (1893–1964) – вчений, педагог, організатор науки», захищеному 2006 р., використано, ясна річ, ще значніший за обсягом і географією масив джерел, здобуто важливі наукові результати [112].

Цілісний біографічний нарис, присвячений В.Д. Отамановському, намагався створити С.І. Кот [50; 51; 76]. Йому вдалося вперше у вітчизняній літературі правдиво висвітлити багато сторінок біографії вченого. Але його праці не позбавлені фактографічних помилок, про які йтиметься нижче, у тексті монографії.

Окремі відомості про В.Д. Отамановського можна почерпнути також з історичних студій В. Верстюка і Т. Осташко, В. Воловика, О. Малюти, В. Пристайка і Ю. Шаповала, В. Прокопчука, Л. Шпильової та ін. [12; 16; 57; 100; 101; 102; 103; 104].

Отже, дотепер не існувало ґрунтовного біографічного дослідження, яке узагальнювало б життя й діяльність Валентина Дмитровича Отамановського. Цим виданням ми спробували заповнити таку прогалину в сучасній історіографії. Автори даної монографії мали на меті ліквідувати «білі плями» в життєписі Валентина Дмитровича Отамановського і подати натомість яскраві сторінки його біографії та творчості.

Автори висловлюють щире подяку людям, без допомоги яких поява цієї книги була би неможливою. Першим серед них назвемо черкаського підприємця і краєзнавця-аматора Юрія Мезенцева, який чимало зусиль доклав для встановлення дійсного місця народження Валентина Дмитровича. Маємо подякувати директорів Державного архіву Вінницької області Ю.В. Легуну і спів-

робітників архіву І.П. Гуменюку, завідувачці відділу новітньої історії Вінницького обласного краєзнавчого музею Л.І. Семенко, директорів інституту математики та інформатики Московського міського педагогічного університету проф. С.Г. Григор'єву (родичеві В.Д. Отамановського з боку його дружини), харківському історикові каральних органів радянської України В.А. Золотарьову, співробітників науково-дослідного відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка В.Г. Бикову, а також колишнім співробітникам професора В.Д. Отамановського по Харківському медичному інституту: професорові А.Я. Циганенку (на жаль, вже нині покійному), доцентів М.П. Тереховій і старшому викладачеві В.В. Яценко.

ДЕРЗНОВЕННА МОЛОДІСТЬ
У ВИРІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Валентин Дмитрович Отамановський народився 14 лютого (за ст. ст.) 1893 р. у багатодітній родині дрібного службовця (рахівника) цукроварні графів Бобринських. Його мати походила з родини священика Матвія Сайдаченка. Дід Валентина по батькові був кантоністом («миколаївським» солдатом з аракчевських поселень) і під час 25-літньої військової служби став фельдшером-практиком, брав участь в обороні Севастополя 1854–1855 рр. [3, арк. 2, 4, 33].

Щодо місця народження історики не мають єдиної точки зору. Тому спочатку звернемося до офіційних документів. До них, зокрема, належить особова справа під назвою «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). Г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. Кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах» [там само], що зберігається в архіві Харківського національного медичного університету. В документах справи працівник неодноразово сам вказав як місце свого народження м. Київ [там само, арк. 2, 4, 33]. А в листі начальника управління Міністерства державної безпеки по Саратовській області (у Саратові В.Д. Отамановський деякий час працював), опублікованому В. Пристайком і Ю. Шаповалом, та в деяких інших документах чекістів вказано «Златополь Киевской области» [20, арк. 5; 100, с. 344]. Нагадаємо, що В.Д. Отамановський мав псевдонім Златополь, що за логікою цілком відповідає відомостям саратовських чекістів про місце його народження.

Ще один факт на підтвердження останньої версії. Наприкінці 1960-х років до Харківського медичного інституту надійшло кілька листів від златопольського (новомиргородського) краєзнавця І.К. Бойка з проханням надіслати матеріали про В.Д. Отамановського. «Матеріал про нашого земляка потрібен для історії міста Златополя», — писав краєзнавець. До речі, декілька слів про самого Івана Кіндратовича Бойка. Він очолював місцевий історико-краєзнавчий музей і працював відповідальним секретарем районної комісії з історії. Сам Златопіль 1959 року було приєднано до Новомиргорода, а Златопільський район увійшов до складу Новомиргородського району Кіровоградської області. За спогадами сучасних новомиргородців директор музею назбирав чимало матеріалів про В.Д. Отамановського. Іван Кіндратович помер 1990 року. Але в 1991 р. приміщення, де діяв музей і зберігалися всі напрацювання І.К. Бойка, передали церкві. Її представники повикидали музейні матеріали просто неба. Деяко позабিরали місцеві жителі, а решта загинула [3, арк. 31, 32, 43].

Як бачимо, для златопільців В.Д. Отамановський є земляк. Проте більшість дослідників вважає, що він родом із села Яблунівка. У тих краях раніше було чотири Яблунівки: найближчі до тодішнього Златополя — Велика і Мала Яблунівки сучасного Смілянського району Черкаської області (Мала Яблунівка — це вже частина міста Сміла), друга за відстанню — Яблунівка сучасного Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, а найвіддаленіша — Яблунівка сучасного Новоукраїнського району Кіровоградської області. Так от, С. Кот, Л. Кароєва та Л. Шпильова вважали, що В.Д. Отамановський народився в Яблунівці на Смілянщині [50, с. 663; 51, с. 134; 96, с. 3] (хоча пізніше Л. Кароєва змінила свою точку зору на користь Києва [46, с. 157]). В. Верстюк і Т. Осташко пишуть про Яблунівку Чигиринського повіту [12, с. 141]. Але це помилка, тому що смілянська Яблунівка входила до складу Черкаського повіту, а на Чигиринщині Яблунівки зовсім не було [99]. С. Гальчак вважає малою батьківщиною В.Д. Отамановського новоукраїнську Яблунівку [21, с. 136], що, зважаючи на її віддалене від Златополя розташу-

Дід Валентина по матері
Матвій Сайдаченко.

Бабуся Валентина по матері
Ольга Сайдаченко.

вання, майже напевно. На користь смілянської Яблунівки свідчать факти міцних зв'язків родини Отамановських саме зі Смілянщиною: дід і батько Валентина працювали на малосмілянській цукроварні [96, с. 13], а Мала Смілянка розташована поруч з Малою Яблунівкою (напросто менше одного кілометра). До того ж, за відомостями, що надані працівниками Смілянського краєзнавчого музею, так звана малосмілянська цукроварня графів Бобринських працювала саме в Малій Яблунівці, а 1895 р. (тобто коли хлопчиків було два роки) згоріла. Про пожежу на цукроварні згадується в «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» [там само]. А в «Моему каятті» 1930 р. (на відміну від документів 1958 р.) він писав, що народився на Київщині й тільки наприкінці 90-х років його родина переїхала до Києва [там само, с. 20]. Щодо Яблунівки, то її В.Д. Отамановський згадував в «Автобіографії

ув'язненого Валентина Отамановського» 1929 р.: «Пам'ятаю себе в селі Яблунівці Смілянської волости...» [там само, с. 13]. Однак не йдеться про те, що він там народився. Новонароджених Малої Яблунівки тоді зазвичай хрестили в Іоанно-Богословській церкві Великої Яблунівки. Але її метричні книги про народження за 1893 рік у державному архіві Черкаської області не збереглися [7]. Та попри це, на нашу думку, на підставі непрямих доказів можна вважати цілком доведеним, що Валентин Дмитрович Отамановський народився у селі Мала Яблунівка Смілянської волості Черкаського повіту Київської губернії.

Тоді чому ж таки з'явився псевдонім Златополець? Відомо, що 1787 р. князь Г.О. Потьомкін-Таврійський найменував майбутній Златопіль Златоподем, а згодом у містечку розташувалося головне управління селищами Бобринецького, Звенигород-

Валентин Отамановський – гімназист 2-го класу у колі матері, батька, братів, знайомих і маленької чотирирічної сестри Гані. 1903 р., Київ.

ського, Черкаського і Чигиринського повітів. Ці населені пункти склали Златопільщину, а її жителі навіть після адміністративно-територіального перерозподілу традиційно ще вважали себе златопільцями [8].

Отже, невдовзі у пошуках заробітків родина переїхала до Києва, де Валентин 1912 р. закінчив 5-ту Київську гімназію із золотою медаллю і вступив на юридичний факультет Київського університету на правах «десятипроцентника», тобто звільненого від плати за навчання як медаліст-незаможник. 1913 р. перевівся до Київського політехнічного інституту. У КПІ належав до напівлегальної Української студентської громади, де працював головою термінологічної комісії, складаючи українську наукову термінологію [12, с. 141].

Родина Отамановських. 1907 рік.

1914 року, ще до початку Першої світової війни, у Варшаві виникла таємна організація «Братство самостійників», ідейним провідником якої став Валентин Отамановський. «Братство» працювало переважно серед молоді, поширюючи націоналістичні ідеї. Члени угруповання ухвалили постанову про бойкотування російської культури і мови. Згідно з прийнятими рішеннями вони могли послуговуватися російською мовою в Україні лише в суто означених випадках (зокрема для конспірації), були зобов'язані студіювати світову літературу й рідне письменство. В. Отамановський, захоплюючись старою українською культурою, навіть опанував той стиль письма, яким володіли українці доби гетьманів. «Братчик» на українських землях не мав права відвідувати російські театральні вистави чи інші

Валентин у 7-му (випускному) класі 5-ої київської (Києво-Печерської) гімназії.

подібні імпрези або купувати російські книжки в російських книгарнях, що функціонували по Україні. Прагнучи удосконалення, «самостійники» вивчали минуле свого народу й політичні науки, поширювали статті М. Міхновського, Д. Донцова та інші подібні публікації.

Київське «Братство самостійників» налічувало близько трьох десятків осіб, такими ж нечисленними були його філії в інших містах України [61, с. 29–32].

Вже під час війни «самостійники» почали видавати нелегальний друкований орган — «Вільна думка» (про нього згадує Вал. Злотополець у «Життєписі-спомині», присвя-

ченому Миколі Лизогубу) [41]. А невдовзі, 8 вересня 1916 року, заснували кооперативне видавництво «Вернигора» [61, с. 32], яке насаджувало переконання, що українська культура має орієнтуватися на Західну Європу, а не на Росію. Валентин захопився літературними перекладами українською мовою творів зарубіжних класиків. Рятуючись від поліцейських переслідувань, він став уповноваженим Комітету відділу харчових пунктів Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст (1916 р.). Повернувся до Києва за два-три тижні до революції, щоб продовжувати студії у вищій школі [96, с. 21].

«Братство самостійників» було цілком таємною і глибоко за-конспірованою організацією, про яку не знав ніхто, крім членів «Братства». У великій таїні трималися їхні прізвища. «Братчики» присягалися не розголошувати самий факт існування організації [61, с. 33]. Навіть ідейний натхненник українських самостійників Микола Міхновський, у якого були стосунки з Отамановським, не тільки не належав на початку весни 1917 року до «Братства»,

Брати Валентина: Іван і Семен

а, вочевидь, і гадки не мав про його існування, бо вже з перших днів революції з'являвся у колі «поступовців» і співпрацював з ними [13, с. 26].

Із цієї причини деякі історики вважають недоведеною діяльність «Братства самостійників» до 1917 р. [50, с. 664–665; 116, с. 105]. А згадуваний вже С.І. Кот у статті про В.Д. Отамановського в «Енциклопедії історії України» однозначно стверджує, що «Братство самостійників» було створене в 1917 р. [76, с. 699]. Такі погляди спростовуються архівними документами, що були відшукані Ф.Г. Турченком [121, с. 208–209]. Хоча самого Ф.Г. Турченка не можна віднести до апологетів В.Д. Отамановського, якого він чомусь називає то Отаманенком, то Отомановським [121, с. 238, 279, 310; 122, с. 74].

Брат Леонід.

Українська історіографія відрізняється також поліваріантністю думок з приводу створення Центральної Ради. Серед засновників УЦР деякі історики (скажімо, Р. Млиновецький, В. Верстюк, Т. Осташко) називають ідейним провідником «Братства самостійників» Валентина Отамановського [12, с. 142; 61, с. 114–115]. Більше того, наполягається, що створення Української Центральної Ради ініціювало саме «Братство самостійників» 2 (15) березня 1917 р. Прихильники такої версії вважають, що «Товариство українських поступовців» долучилося до процесу творення Центральної Ради пізніше, прагнучи

перехопити з рук «самостійників» політичну ініціативу. Р. Млиновецький і П. Мірчук пишуть про нетривале (за два тижні) паралельне існування обох органів з однаковою назвою — Українська Центральна Рада — і про їх злиття [60, с. 57; 61, с. 98, 100–101; 122, с. 64–65]. Щоправда, В. Верстюк останнім часом дотримується інших поглядів [13, с. 23–46].

А от пріоритет В. Отамановського у створенні українських національних збройних сил заперечити значно важче. Його просто замовчують, називаючи імена М. Міхновського, С. Петлюри та ін., забуваючи, що саме з ініціативи Валентина Отамановського в Києві вже (2) 15 березня 1917 р. формувався штаб української міліції та почалося формування першої кінної сотні. Пізніше разом із М. Міхновським В. Отамановський став одним з організаторів товариства «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка», він організував і військовий клуб «Батьківщина» [12, с. 142; 61, с. 99, 127–128; 62, с. 61, 419].

8 (21) квітня Український Національний Конгрес обрав Отамановського до складу Центральної Ради. На відкритті конгресу він намагався виступити з доповіддю «Боротьба наших предків за самостійність України», але така спроба була вороже сприйнята «автономістами», і доповідь не відбулася. «Вісті з Української Центральної ради» в № 4 за квітень 1917 року подають таку інформацію: «8 квітня 1917 р. Перші загальні збори Української Центральної ради 8 квітня». Наводиться повний список членів Центральної Ради, обраних на першому Українському Національному з'їзді. Зокрема: «Від партії самостійників: 22) Отамановський» [123, с. 63]. У першому томі двотомного збірника документів і матеріалів «Українська Центральна Рада», виданому «Науковою думкою» 1996 р., цей документ опублікований. Там після слів «від партії самостійників» стоїть посилання 23 на примітки. У примітках читаємо: «Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС) утворилася у грудні 1917 р. на Всеукраїнському з'їзді самостійницьких груп і течій...» [там само, с. 533]. І далі — все про УПСС. Незрозуміло, навіщо. Адже вона утворилася в грудні, а йдеться про квітень 1917 року. Це прикра помилка

упорядників збірника. В даному документі під «партією самостійників», найімовірніше, мається на увазі не УПСС, а «Братство самостійників», яке Отамановський очолював. У такому разі все стає на свої місця. Але автор статті про В.Д. Отамановського в «Енциклопедії історії України» С.І. Кот вже зовсім безпідставно стверджує, що Валентина було обрано до Центральної Ради від Української партії соціалістів-революціонерів [76, с. 699].

Далі той самий номер «Вістей з Української Центральної ради» публікує «Список членів Української Центральної ради, що вступили в склад її після 8 квітня». Читаємо: «Змінено представників» і далі сказано: «Від самостійників: 1) Шаповал М.» [123, с. 66–67]. Це спростовує твердження пана Кота, начебто Валентин Отамановський «влітку 1917 року складає з себе повноваження члена Центральної Ради і виходить з її складу» [50, с. 666]. До речі, в цій же публікації, що вийшла друком за два роки до відповідної статті в «Енциклопедії історії України», автор говорить про входження В. Отамановського до Центральної Ради від Української Народної партії М. Міхновського [там само, с. 665]. Насправді не Отамановський вступив до УНП, а Міхновський — до «Братства самостійників» [54, с. 9; 61, с. 34].

Отже, «самостійники» у квітні відкликали В. Отамановського з Центральної Ради, вважаючи, що йому краще зайнятися більш важливою на той час організаційно-партійною та літературною діяльністю [61, с. 174]. Після складення депутатських повноважень Валентин повернувся на юридичний факультет Київського університету.

Видавництво «Вернигора» в першій половині 1917 року під його орудою випустило велику кількість листівок з портретами гетьманів і антиросійськими написами та патріотичними цитатами. А ще «Вернигора» видала низку брошур націоналістичного змісту, наприклад: «Катехізм українця», «Українці та москвини», «Гетьман Іван Мазепа», «Гетьман Полуботок», «Гетьман П. Дорошенко», великі стінні плакати — «Як жив український нарід» (склав Отамановський), «Як Московщина визискує Україну» і т. п.

Згодом видавництво видрукувало серію українських казок з чудовими ілюстраціями та перекладені В. Отамановським англійську легенду «Чайльд Горн», а також казки Гауффа і казки Бехштайна. Увазі юних читачів видавництво запропонувало «Пригоди Робінзона Крузо» (переклад теж Отамановського), «Книгу джунглів» Р. Кіплінга, а дорослим були адресовані «На Святоюрській горі» та «Іван Вишенський» І. Франка, «Сотник Богдан Хмельницький» М. Старицького, «Фауст» Й. Гете, «Тартюф» Ж. Мольєра, «Декамерон» Д. Боккаччо. Але особливу увагу «Вернигора» вирішила приділити українському шкільництву і тому взялася видавати підручники з усіх предметів, а також географічні та історичні мапи.

Душею та ідеологічним керівником «Вернигори» був Валентин Отамановський. Він не лише добирав і редагував, але й сам перекладав та писав для видавництва. Жодна книжка не вийшла без його уваги [там само, с. 114–116].

Леонід Отамановський – військовий лікар на Першій світовій війні.

Одночасно з роботою у видавництві Валентин переймався розбудовою українських збройних сил на базі створеного за його участі «Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка» і готував ґрунт для об'єднання всіх «самостійників» у єдину політичну силу. Проміжним результатом останнього напрямку його діяльності став установчий з'їзд «Союзу української державності», що відбувся 1 (14) червня 1917 р. А 19 червня в Києві зібралося багатолюдне віче (понад 2500 учасників), скликане «Союзом» під гаслами української державності [62, с. 12; 121, с. 238].

Надалі В.Д. Отамановський залишався дуже активним: працював у видавництві «Вернигора»; читав лекції на вчительських курсах Київського повітового земства, «викладаючи в самостійницькому освітленню українознавство»; вів націоналістичну агітацію серед частин київської залоги, готуючись до Третього Українського військового з'їзду [61, с. 32; 89, с. 21].

Цей з'їзд зібрався в Києві 2 листопада (н. ст.) 1917 р., коли більшовики в столиці держави цілеспрямовано йшли до влади. На з'їзді Отамановський взяв слово як представник «Союзу української державності». Він заявив, що «Союз української державності» дивиться на Україну як на майбутню самостійну незалежну Українську Республіку. І виголосив такі слова: «... багато з вас пролле кров за відбудування української державності. Слава ж товаришам, які перші поляжуть у цій страшній святій боротьбі!» [62, с. 55, 61].

Валентин із захватом вітав проголошення Української Народної Республіки, проте був розчарований відсутністю статусу її суверенності. Тому в грудні 1917 року на Всеукраїнському з'їзді самостійницьких груп і течій разом з іншими «братчиками» став членом Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), яка виступала за незалежність України. Її програма, затверджена з'їздом, містила дві головні вимоги: проголошення незалежної Української Народної Республіки на чолі з президентом, а також вирішення аграрного питання шляхом націоналізації всієї землі та безоплатної передачі її селянам. До проголошення IV Універ-

салу партія перебувала в опозиції до Центральної Ради, а з кри-тикою її земельної політики виступала й пізніше [123, т. 1, с. 533].

29 січня 1918 року Валентин Отамановський у складі студентського куреня брав участь у горезвісному бої з більшовицькими частинами під залізничною станцією Крути. За спогадами командира українських сил під Крутами сотника Аверкія Гончаренка Отамановський був його зв'язковим. «Атамановський був дуже відважний, — згадував А. Гончаренко, — і що було в нім найбільш цінне — це завжди прекрасний гумор. І в цю вирішальну хвилину (йдеться про сутичку під Крутами — І. Р.) він почав порівнювати наш бій з боями під Полтавою шведів і наших з москалями... Та не було часу... Атамановського відрядив я ще завидна до Студентської сотні з наказом про відступ на вказане їм місце». Наказ було бездоганно виконано, і студентська сотня перша вийшла із бою. А вини Отамановського в тому, що під час відступу одна чота напоролася на більшовиків і до ноги була жорстко знищена, немає. Він тільки своєчасно доставив наказ командира [53, с. 20–21].

Після взяття Києва більшовиками Отамановський відходив із Центральною Радою на Волинь і повернувся разом з нею до Києва, де знову почав працювати у видавництві «Вернигора».

Гетьманський переворот засмутив Валентина Отамановського, який на той час вже сформувався як соціаліст. За його спогадами, прикро було спостерігати рецидиви царизму, офіцерів у погонах, чорносотенний курс гетьманського уряду та постійні зносини його зі сконцентрованими на Дону білогвардійцями [80, с. 14; 89, с. 21].

Ще до перевороту, в квітні 1918 р., «братчики» подбали про створення військового товариства, оформленого як клуб старшин «Батьківщина», який узяв під свій контроль їдальню і кафе, де гуртував старшин і проводив серед них культурно-освітню та політичну роботу. Активну участь у діяльності цієї організації брав Отамановський.

З іншого боку, «Союз української державності» на зборах 19 червня ухвалив подбати про перенесення останків гетьмана

Івана Мазепи з чужини до Софійського собору для поховання їх поруч із князем Ярославом Мудрим. 7 липня російські чорносотенці при потуранні гетьманської влади відслужили молебень за здоров'я російського царя Миколи II. Молебень закінчився співом гімну «Боже, царя храни...». Службу відправляв сам митрополит, на ній були присутні урядовці П. Скоропадського і російські офіцери. «Братчики» вирішили відповісти на цей захід ворогів українства власною демонстрацією. 10 липня, в роковини Полтавської битви 1709 р., вони разом зі старшинами «Батьківщини» зібрали на Софійському майдані близько 10 тисяч патріотів і організували панахиду по гетьманові Мазепі. Після неї відбулось народне віче, очолене В. Отамановським. Він звернувся до присутніх з палкою промовою, по якій учасники мітингу одноставно проголосували за перенесення до св. Софії останків гетьманів Петра Дорошенка, Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Далі декілька старшин виступили з вимогою прибрати з пам'ятника Богданові Хмельницькому слова: «Волім під царя московського православного...». Під схвальні вигуки кількатисячного натовпу вони допомогли Отамановському дістатися до тих слів і понищити їх ударами принесеного задалегідь геологічного молотка. Закінчити справу завадили німецькі військові підрозділи та вояки гетьманської Державної варти, які розігнали мітинг і маніфестацію, що невдовзі розпочалася [62, с. 419].

Після цих подій Валентин Отамановський втратив рештки ілюзій щодо національних прагнень уряду Павла Скоропадського. Він відійшов від політики і зосередився на роботі у «Вернигорі». Не підтримуючи гетьмана, видавництво перейшло на друкування переважно шкільних підручників. Через брак паперу роботу довелось перенести за кордон. Валентин Отамановський вирушає в цій справі до Відня. Тим більше, що в Києві розпочались гоніння на членів Центральної Ради та симпатиків УНР. Одночасно за кордоном він продовжує юридичні студії у Віденському університеті [50, с. 668; 80, с. 14; 89, с.21–22].

До речі, щодо отримання Отамановським вищої освіти. В «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» він

пише, що 1917 р. з третього курсу Київської політехніки знов повернувся на юридичний факультет Київського університету [80, с. 13]. А в документах, оформлених при вступі на роботу до Саратовського медичного інституту і Харківського державного медичного інституту, заповнених пізніше (відповідно в 1949 і 1958 роках), вказує, що 1917 р. він з відзнакою закінчив юридичний факультет Київського університету і був залишений там як професорський стипендіат (сучасною мовою – аспірант) [3, арк. 2, 2 (зв.), 4, 26, 33; 63, с. 182]. Але такого бути, на наш погляд, ніяк не може. Наведемо цитату з «Мого каяття»: «...вищу освіту здобував я спочатку в Київському Політехнічному інституті, якого не закінчив, перейшовши на юридичний факультет Київського Університету, останні курси якого (III та IV) вислухав у Віденському Університеті» [89, с. 21]. Але тут явна неузгодженість з «Автобіографією ув'язненого Валентина Отамановського», де зазначено, що четвертий курс у німецьких університетах був присвячений підготовці дисертаційної роботи, яку Валентин вирішив

З родиною на Великодні свята. 1918 рік, Київ.

писати на українському матеріалі, а тому рушив на Україну [80, с. 14]. До Відня він більше не повернувся, отже й Віденський університет не закінчив. У особових справах СМІ та ХДМІ будь-які документи про освіту в Київському чи Віденському університетах відсутні. Тому робимо висновок, що завершити вищу освіту Валентинові Дмитровичу замолоду не вдалося.

Взагалі, вивчаючи життя і діяльність В.Д. Отамановського, слід пам'ятати, що його особові справи після ув'язнення геть сфальшовані. Зокрема в них жодним словом не згадується про реальні події, які висвітлено в даній роботі. Про це детально йдеться у наших дотеперішніх публікаціях — «Білі плями» в біографії В.Д. Отамановського і перспективи архівних досліджень для їх усунення» та «Особова справа В.Д. Отамановського як історичне джерело» [105; 107].

Під час роботи Отамановського у Відні, за його активної участі «Вернигора» видала низку шкільних підручників українською мовою: 6 з географії, 4 читанки, 4 зі співу, 2 з історії України, по одному з української граматики, латинської мови, фізики, геометрії, природознавства і один молитовник. Кожен підручник мав наклад від 50 до 200 тисяч примірників. Крім того, українською мовою було видано 7 великих шкільних мап. Проте, з огляду на громадянську війну та іноземну інтервенцію в Україні, більша частина надрукованих у Відні книжок за призначенням так і не потрапила [62, с. 456–458]. Скільки ж треба було мати «вернигорцям» любові до українського народу, енергії та запалу, щоб у тих умовах, у надзвичайно короткий термін знайти авторів, спонукати їх до складання шкільної літератури, а потім усе те відредагувати й видати!

1919 року (а не в другій половині 1917 — на початку 1918, як знаходимо у С.І. Кота [50, с. 666]) «Вернигора» видала друком «Сина України» Вал. Злотополя — «історичну повість з часів українського лицарства», романтичний твір, написаний В.Д. Отамановським для українського юнацтва. Це своєрідний ремейк «Життя і дивовижних пригод Робінзона Крузо...» Даніеля Дефо,

свого часу перекладеного Отамановським українською для «Вернигори».

Головний герой повісті Микола Наливайко — нащадок Северина Наливайка, незламний козак і український Робінзон. Опилившись на безлюдному острові, він мужньо бореться за життя і перемагає. Микола — палкий патріот своєї Батьківщини. Територію острова він називає Новою Україною, а свій укріплений осідок — Січчю і вивішує над ним український національний прапор. Після порятунку з вимушеного відлюдництва Наливайко поспішає до рідного краю, де стає до лав війська гетьмана Івана Виговського і героїчно гине під Конотопом [41].

Ще до революції Валентин Отамановський плекав ідею про видання такого твору для юнацтва, який би захоплював читача і водночас прищеплював націоналістичні погляди. У січні 1918 року загинув під Крутами член «Братства самостійників» і товариш Отамановського Микола Лизогуб. І ось тоді виринула давня думка про героїчний твір. Звертаючись до загиблого друга, автор пояснює свій намір — аби «з печаттю твого духа» йшло в світ українське юнацтво [там само]. Так з'явився «Син України», що вперше побачив світ у Відні 1919 року накладом 5000 примірників.

Цю книжку спіткала нелегка доля. Дотепер точаться дискусії щодо її авторства. Розпочалися вони по закінченні Другої світової війни. Тоді українські емігранти вирішили, що ті з учасників Української революції, хто жодним чином не проявився під час воєнного лихоліття, не повернуться більше до активного громадсько-політичного життя. Так, зокрема, «поховали» вони й Валентина Отамановського.

За цих обставин на авансцену раптом висунувся Ігор Федів — співавтор «Сина України». Він привласнив ідею і авторство книги й зажадав зробити у «своєму» творі бажані йому зміни. Таким чином в Аугсбурзі (Західна Німеччина), в американській зоні окупації, з'явилося друге, сфальшоване видання. Брехня І. Федіва спростовується вже тим, що на титульній сторінці першого, віденського видання чітко зазначено: «Сюжет, опрацюван-

ня та редакція Вал. Злотополюця, компонували Ігор Федів та Вал. Злотополець» [там само].

Авторство В. Отамановського доводить і добірна літературна мова, якою написаний твір. А післяслово аугсбурзького видання, написане І. Федівим, рясніє «галицизмами». І нарешті, авторство В. Отамановського підтверджують поважні сучасники, а на підтвердження головної ролі І. Федіва у створенні повісті жодного свідка немає.

Невдовзі після появи аугсбурзького видання американське видавництво «Український націоналіст» викрило потуги Ігоря Федіва, видавши фотодруком, без жодних змін, як документ, «Сина України» з видання 1919 р., чим довело, хто є його справжнім автором, а хто другорядним, тобто помічником [там само].

Нібито правда взяла гору. Але цього не сталося. І от чому.

Зрозуміло, що на публікацію «Сина України» за радянських часів годі було сподіватися. А в 1992 р., невдовзі після здобуття незалежності, він нарешті побачив світ в Україні завдяки українським емігрантським колам Америки та львівської «Просвіти» [114]. Однак ні на обкладинці видання, ні на першій сторінці імен авторів немає, бібліографічний опис видання теж відсутній. Маємо післяслово Андрія Павлишина, в якому поміж іншого згадуються і автори книги. Про те, що Вал. Злотополець — це літературний псевдонім Валентина Отамановського, — жодного слова. Натомість згадується одіозне аугсбурзьке видання і на перший план виводиться І. Федів. Щодо Вал. Злотополюця зазначено, що його сліди буцімто загубилися [там само, с. 1, 2, 173–174].

Згодом, 2007 року, київське видавництво «Ярославів Вал» видало «Сина України», але чомусь під іншою назвою — «Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові» [39]. У післямові, написаній визначним сучасним українським письменником Михайлом Слабошпицьким, стверджується дослівно таке: «Потім у нього [Ігоря Федіва — І.Р.] з'явився спів-автор Вал. Злотополець (на жаль, ми сьогодні навіть не знаємо його повного імені). Наш сучасник, літературний слідопит Андрій Павлишин намагався розшукати в глибині тих драматичних

десятиліть якісь згадки про долю Вал. Злотополюця. І пощастило йому з'ясувати зовсім небагато. Вал. Злотополець був у гуртках національної молоді, заснував 1916 року українське видавниче товариство «Вернигора». Разом із юними ідеалістами у складі Студентського Куреня став під станцією Крути до бою з червоними військами, які рвалися до Києва. У тому нерівному бою разом із багатьма поліг його побратим Микола Лизогуб...

Свою працю Вал. Злотополець присвятив пам'яті побратима. Він писав: «Друже і брате! В образі Миколи Наливайка стоїш ти мені перед очима. Я не письменник. Я хтів лише втілити часточку Твого невмирущого Духу — ось походження ідеї цього твору».

Як склалася доля самого Вал. Злотополюця — можемо тільки робити припущення. Може, він поліг на полях боїв з незліченними ворогами України. Може, загинув у катівнях ГПУ вже після поразки визвольних змагань. Чи йому пощастило вибратися на еміграцію, і його життя обірвалося там...» [там само, с. 220–221].

У цій розлогіій цитаті небагато правди. Насамперед про те, хто біля кого «з'явився»: Злотополець біля Федіва чи навпаки? І хто у кого був співавтором, а кому належить провідна роль у написанні книги? Навіть з наведеної цитати зрозуміло, що повість присвячена бойовому побратимові Вал. Злотополюця. Відтак ідея твору була його і присвяту писав саме він.

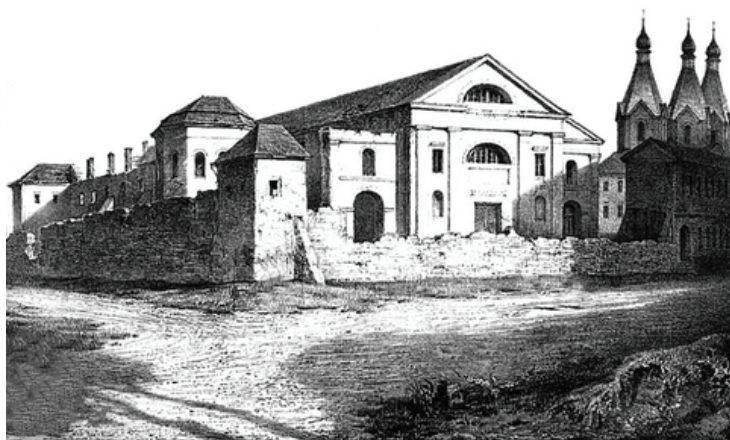
У виданні М.Ф. Слабошпицького немає титульних аркушів «Сина України» та переднього тексту «Життєпису-спомину», присвяченого М. Лизогубу, з яких однозначно випливає, хто був головним у авторському дуєті. Але для нас абсолютно ясно, що пріоритет у написанні належить саме Вал. Злотополюцю, а не І. Федіву, який виконував чисто технічні функції.

До того ж істориками вже доведено, що під псевдонімом Вал. Злотополець діяв Валентин Отамановський. Та й сам він неодноразово писав про це — в опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті». Хто 1916 р. заснував і надалі очолював видавниче товариство «Вернигора»? Хто бився під Крутами у складі студентського куреня і чиїм бойовим побратимом був загиблий там Микола Лизогуб?

Вже достеменно відомо, що це Валентин Отамановський. То чому ж так «не пощастило» в пошуках «слідопитові» Андрію Павлишину? Адже варто було увійти в Інтернет і ввести ключове слово «Злотополець», щоб побачити понад 60 посилань, зокрема на праці поважних українських істориків, у яких беззаперечно доводиться, що Вал. Злотополець — це Валентин Отамановський. Таке «нещастя» більше схоже на недбалість, внаслідок якої сучасне українське юнацтво отримує перекручену інформацію.

У Відні Валентин Отамановський політичною діяльністю не займався, хоча, за власним визнанням, продовжував вороже ставитися до більшовиків. Від кінця 1919 р. під впливом В. Винниченка Отамановський поступово переосмислює революційні події та схиляється до співпраці з радянською владою. Такому рішенню посприяла й тяжка хвороба батька, який залишався у Києві. У червні 1920 року Валентин Дмитрович повертається на Україну [12, с. 142; 80, с. 14; 89, с. 24]. Починається нова смуга в його біографії.

ПОДІЛЬСЬКИЙ ЗЛЕТ:
ЧАС ПЛІДНОЇ РОБОТИ
Й ПЛЕКАННЯ НАДІЙ

Приїхавши у червні 1920 р. до Києва, В.Д. Отамановський застав свою родину (68-літнього батька, матір та 16–17-річну сестру) в розпачі, оскільки батька паралізувало під час ув'язнення в денікінській контррозвідці, а єдиним засобом до існування був обмін речей у селах, куди доводилося пішки долати по 20–30 кілометрів. У таких умовах сподівання на підготовку в Києві дисертації для подання до Віденського університету залишалися примарними [89, с. 24].

На сімейній раді було вирішено їхати до Вінниці, тому що, з одного боку, там батько міг отримати необхідну медичну допомогу, а з іншого боку, з'явилася перспектива для Валентина Дмитровича влаштуватися у Подільській філії сільськогосподарського кооперативного союзу «Централ» [там само].

Шукаючи негайного заробітку, молодий вчений вже у липні 1920 року отримує бажане призначення. Саме в той час у Вінниці, за наполяганням С.О. Єфремова та інших діячів науки та культури, розпочалася робота над створенням Центральної подільської книгозбірні (в результаті націоналізації бібліотек із розгромлених більшовиками поміщицьких маєтків). П'ять тисяч книжок передав бібліотеці губземвідділ, чотири тисячі — «Просвіта», кілька десятків тисяч — крайовий архів і «Подільське товариство сільського господарства». Сюди також надходили у вигляді друкованої колекції екземпляри обмінного фонду Всенародної бібліотеки ВУАН з Києва (сьогодні — Національна бібліотека ім. В.І. Вернадського НАН України) [112, с. 47, 84]. В.Д. Отамановський активно долучився до цієї роботи. Хвиля національно-культурного відродження дуже швидко винесла його на гребінь краєзнавчого

життя, а дев'ять років проживання на Поділлі стали періодом розквіту яскравого і всебічного таланту дослідника-краєзнавця.

Цьому сприяв стрімкий процес піднесення національної свідомості народу, впровадження у 20-х роках ХХ ст. українізації в усіх сферах життя республіки. Це повною мірою стосувалося й Вінниччини. У бурхливі роки українських визвольних змагань сюди з великих міст потрапили діячі науки та культури, зокрема й історики, які у «провінційних» умовах плідно розгортали свої історичні дослідження. Серед таких був і невгамовний Отамановський.

Чимало зусиль доклав В.Д. Отамановський для того, щоб Всеукраїнська академія наук погодилася зареєструвати Вінницьку бібліотеку як філію Всенародної бібліотеки України, аби налагодити її фінансування. 23 вересня 1920 р. Вінницький губревком наказом № 806 утворив і затвердив Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України ВУАН [87]. Розмістилася Філія у так званих «Мурах» міста. В.Д. Отамановський спочатку працював завідувачем українського відділу, а незабаром (з 1923 р.) став директором Філії. У 1921 р. було відкрито читальний зал. На 1 липня 1923 року бібліотека вже мала 200 тисяч книжкових одиниць. Штат працівників попервах становив 16 осіб. Читальнею завідувала Наталія Олександрівна Борщевська, вченим секретарем був Омелян Григорович Кицай, бібліотекарями — Н.Є. Співачевська, Р.В. Чемерінова, О.П. Домбровська, старшим бібліотекарем і бібліографом — Микола Іванович Білінський [127, спр. 1524, арк. 3–3 зв.].

У своїй «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» Валентин Дмитрович так пише про захопленість бібліотечною справою: «Вже в 1920 р., взявши участь у створенні з націоналізованих поміщицьких бібліотек Центрально-наукової Книгозбірні для Поділля, я, в порозумінні з місцевими органами влади, намагався зробити її одночасно й базою для розгортання дослідно-краєзнавчої праці. Для цього, на клопотання Подільського Губревкому, цю бібліотеку зроблено філією Всенародної Бібліотеки України й основним завданням її поставлено — зібрати всю літературу про Поділля, всіма мовами» [80, с. 16].

У Вінниці організаторські здібності В.Д. Отамановського проявилися сповна. Завдяки його енергії та винятковому ентузіазму Вінницька філія бібліотеки ВУАН заявила про себе як про дійову наукову та культурно-освітню установу республіки. Вже на середину 20-х років її фонди налічували понад 110 тисяч томів, з яких 40 тисяч були закаталогізовані. Гордість бібліотеки становили 90 найменувань унікальних рукописів та стародруків, а також відділ «Подоліка», де знайшла своє місце різноманітна література про Поділля, видана кількома мовами народів світу. Вперше в Україні під керівництвом В.Д. Отамановського було зібрано і впорядковано величезний газетний фонд, у якому знач-

В.Д. Отамановський у 20-ті роки.

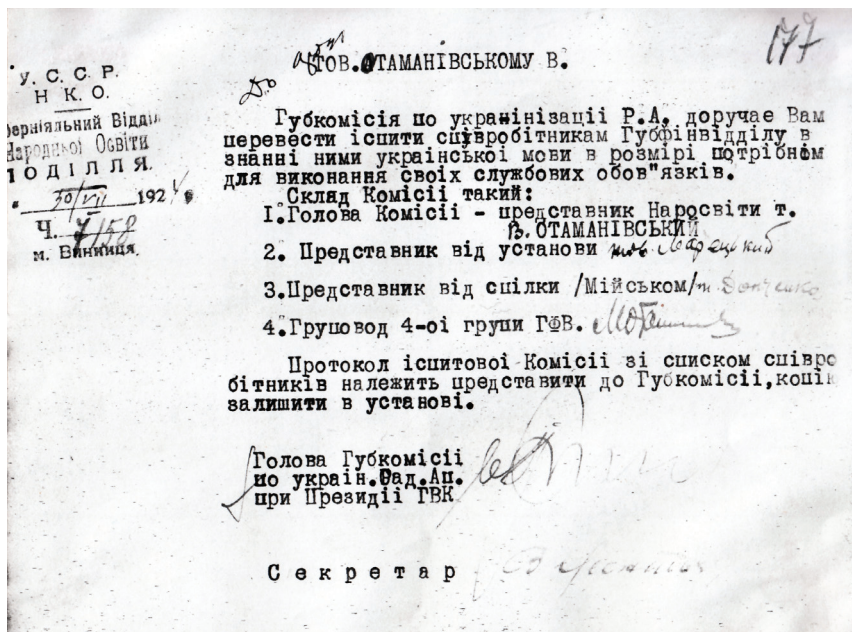
ну цінність мали видання доби українських визвольних змагань. Подібного опрацювання базових фондів та їх комплектування не мав тоді жоден з регіонів України.

Окрім роботи, властивої універсальній книгозбірні, як крайова наукова книгозбірня Філія виконувала такі завдання: а) збирала й каталогізувала літературу про Поділля (включаючи й Галицьке Поділля), створювала базу для нового дослідження усього Поділля; б) здійснювала дослідно-книгознавчу працю, особливо вивчаючи часописи Поділля; в) через свій «Кабінет виучування Поділля» (про який ітиметься нижче) вела наукові дослідження краю та публікувала набуті матеріали з розміщенням при них вичерпної спеціальної бібліографії; г) здійснювала організаційно-краєзнавчі заходи, створюючи мережу краєзнавчих товариств і видаючи спеціальний орган — «Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі» [32, арк. 21; 86; 103].

Очолювала Філію рада у складі восьми осіб із місцевих громадських і наукових співробітників. Основною роботою установи було упорядкування та поповнення бібліотечного фонду. На 1 жовтня 1926 року плідно працювали такі відділи: 1) український з підвідділами: музичним, революції на Україні, І.Я. Франка, Т.Г. Шевченка, Буковини, Волині, Галичини, Донеччини, Закарпаття, Зеленого Клину, Катеринославщини, Київщини, Кубані, Поділля, Полтавщини, Таврії, Харківщини, Херсонщини, Чернігівщини; 2) загальний відділ з підвідділом сільського господарства; 3) відділ марксизму з підвідділом ленінізму; 4) газетно-графічний відділ з підвідділом «Преса Поділля»; 5) відділ стародруків і рукописів, у якому зберігались інкунабули, грамоти й листи XVII–XVIII століть тощо.

Серед множини матеріалів були унікальні раритети: 1. *Li miraculi de la Madonna* — книга в пергаментовій обкладинці, надрукована у Венеції 1499 року, багато глав якої оздоблені малюнками; 2. *Textus sententiarium una cum conclusionibus*, видана в 1487 році на кошти Миколи Кеслерса; 3. *Sarmatiae Europae Descriptio* — 1591 року видання; 4. Лист митрополита Петра Могилы 1638 р. про позов на 15000 гривень до дружини підкомо-

рія київського; 5. Універсал гетьмана Данила Апостола 1732 р., що утверджував право на маєтність; 6. Три універсали гетьмана Івана Мазепи 1697, 1705 і 1709 років про утвердження права на різні маєтки; 7. Грамота Петра I за 1699 р. на право збирання митних податків на ринку в с. Візерському; 8. Указ царя Олексія Михайловича на ім'я стародубського війта Кирила Хлопова про притягнення до праці селян для виготовлення гармат; 9. Teatrum orbis 1595 року — географічний атлас, де на карті Польщі представлено територію Поділля; 10. Власноручний конспект з історії загальної української та російської мови Михайла Драгоманова; 11. Автограф Миколи Леонтовича — весільна пісня, записана на Вінниччині, слова й мелодію якої ще ніде не було опубліковано, та багато інших раритетів (загалом 54) [31, арк. 135].

Мандат, виданий В.Д. Отамановському для проведення іспитів на знання української мови працівниками Подільського губфінвідділу.

Спираючись на встановлені форми діяльності бібліотек, водночас В.Д. Отамановський надає принципово нових рис роботі Вінницькій філії, поступово перетворюючи її на центр культурної та науково-дослідної роботи в регіоні. Тут започатковується курс лекцій з поділлєзнавства, який лише за 1924 рік зібрав близько 500 слухачів [91].

Особливо важливого значення Валентин Дмитрович надавав таким формам організації бібліотечної роботи, як складання наукової бібліографії краю та формування фонду наукової літератури. Про це він доповідав на Першій конференції наукових бібліотек України в Києві 1925 року. Цілком слушно В.Д. Отамановський вважав, що, крім джерелознавчої функції, складання краєзнавчої бібліографії має і всеукраїнське культурологічне значення, оскільки створює передумови для здійснення одного з грандіозних завдань — складання української національної бібліографії. Реалізацією цього напрямку діяльності «Кабінету вичування Поділля» стало складання бібліографічним відділом Вінницької філії бібліотеки ВУАН «Матеріалів до історії друку та бібліографії Поділля». Особисто Валентин Дмитрович склав серію бібліографічних та наукових картотек і реєстрів, а саме: бібліографічні відомості про життя М.М. Коцюбинського, про місця та персоналії, пов'язані з Коцюбинським, картотеку заміток про епоху, в яку жив письменник.

Поповнення бібліотечного фонду здійснювалося так: 1) філія одержувала «обов'язковий примірник УСРР»; 2) передплачувала понад 30 наукових журналів російською, німецькою і французькою мовами та різні газети; 3) одержала в обмін на свої видання 400 книг та в обмін на дублети — 200 книг; 4) від Всенародної бібліотеки України одержала 510 книг і журналів; 5) за готівку придбала 300 одиниць книжок про Поділля.

Упродовж одного 1926 року було доукомплектовано й закаталогізовано пресу Поділля, що обіймала майже століття (1838–1926 рр.), мала понад 200 назв, приблизно 13000 окремих номерів. В.Д. Отамановський прагнув зібрати й упорядкувати весь газетний фонд, особливо періоду Української революції. Вчений

вважав, що в такому цікавому регіоні, як Поділля, газетний фонд є неocenним джерелом для вивчення історії революційних рухів. Це й було зроблено, причому подібного опрацювання базових фондів та їх комплектування не було зроблено навіть у Харкові, Києві та Одесі.

Бібліотеку обслуговували п'ять співробітників, вона працювала за рахунок місцевого бюджету [127, арк. 3–3 зв.]. Читальня

У Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України ВУАН.

бібліотеки обслуговувала відвідувачів щодня, крім суботи, з 12 до 20 год., у неділю — з 12 до 16 год. Користування книжками було безкоштовне. Додому літературу видавали тільки в окремих випадках — науковим працівникам м. Вінниці, з особливого дозволу директора філії. Відвідувало читальню пересічно 150 осіб, які замовляли по 200–300 найменувань щодня. Користувалися бібліотекою переважно студенти вишів, учні профшкіл (69 %) та службовці різних установ Вінниці (12 %).

16–21 лютого 1924 року в новому бібліотечному приміщенні (у «Мурах») Вінницька філія влаштувала виставку з нагоди 350-річчя першої друкованої книги в Україні. Виставка мала наочно показати розвиток техніки друкування та поліграфічну продукцію від доби Й. Гутенберга до 20-х років ХХ століття. План виставки був таким: а) історія книги від Й. Гутенберга дотепер та еволюція її зовнішнього вигляду; б) техніка друкування від XV до ХХ століть; в) ілюстраційний друк, стародруки XV ст., XVI–XVIII століть та рідкісні художні цінні видання XIX–XX століть [86].

В.Д. Отамановський зазначав: «Виставка була дуже імпозантною й займала велику і гарно оздоблену читальну залу. Історію книги ілюстрували розгорнені на відповідних сторінках експоновані стародруки XV ст. (Філія має один інкунабул 1499 року), XVI, XVII і XVIII століть і рідкісні художньо цінні видання XIX–XX століть, при чому в цьому Відділі окремо було влаштовано вітрину для наочного представлення еволюції зовнішнього вигляду книги» [там само].

Розвиток техніки друкування було представлено відповідними гравюрами та ілюстраціями з малюнками машин, від реставрованого ручного верстата Гутенберга до ротаційної машини найновішої конструкції, а також різних допоміжних процесів друкування: виливання літер, ручного виготовлення паперу, гравювання кліше й т.п. Ілюстраційний друк було представлено гравюрами від XVII ст. до початку ХХ ст., репродукціями картин на гральних картах, тканинах, шпалерах тощо.

Під час екскурсій давалися докладні пояснення щодо окремих книжкових видань, а також з історії та техніки різних процесів виготовлення поліграфічної продукції. Особливу увагу відвідувачів привертало: карта Литви із зазначенням на ній Поділля та Вінниці у географічному атласі XVI ст. (1574–1590); «Опис Сарматії XVI ст.» з великим розділом про Поділля і вступом про Вінницю (1581); два художні видання початку XX ст. й мініатюрна друкарня школи поліграфічної продукції. Виставка мала величезний успіх, її відвідали 122 організовані групи, оглянули майже 5 тисяч відвідувачів [128, арк. 35 зв.].

Інтерес до історії книгодрукування спонукав В.Д. Отамановського створити у 1928 році Музей друку. Вчений також готував відкриття Філії Природничо-господарського музею, консультував організаторів Музею Михайла Коцюбинського у Вінниці, краєзнавчих – у Тульчині, Могилеві-Подільському.

Значною подією в розвитку вітчизняної бібліотечної справи та краєзнавчої бібліографії став вихід у Вінниці «Часописів Поділля» [131]. Цей історично-бібліографічний збірник був задуманий як перший том матеріалів до історії друку та бібліографії Поділля. Він поділяється на три частини, що належать окремим авторам, роботу яких поєднано загальною редакцією В.Д. Отамановського. Як додаток включено до збірника інформаційну замітку «Звідомлення Бібліографічної Секції Кабінету виучування Поділля Вінницької Філії Всенародної бібліотеки України при Українській Академії наук з 1-го квітня 1926 до 1-го квітня 1928 року» авторства самого Валентина Дмитровича [86].

Українська бібліографічна література, особливо та, що стосується періодики, за часів В.Д. Отамановського була ще мало розроблена. Тому кожна праця на зразок збірника «Часописи Поділля» вважалася за велике досягнення української бібліографії. Численні матеріали, які опрацьовував Отамановський разом зі своїми співробітниками (особливо у період 1917–1927 рр.), тоді не були ще бібліографічно вивчені й систематизовані, тож їх систематизація стала значним внеском в українську бібліографію.

Перша частина означеного збірника являє собою історичне дослідження М. Білінського «Часописи Поділля (в межах УСРР): Історичний нарис з доби 1838–1927» [9]. Вона складається з чотирьох розділів: I — часописи та цензура за давніх часів у Західній Європі й на Україні; II — часописи на Поділлі перед революцією 1905 р. Перша газета на Поділлі; III — період від 1905 р. до 1917 р. Скасування цензури. Перша на Поділлі українська газета. Характеристика окремих видань; IV — період 1917–1927 років і його характеристика. У нарисі наводиться багато фактичного матеріалу, характеризуються окремі заходи урядів, переглядаються найголовніші видання. Зведення таких матеріалів і фактів та їх систематизація були вагомим внеском дослідника у висвітлення розвитку преси на Поділлі.

Друга частина збірника — це праця Ніни Співачевської «Бібліографія часописів Поділля (в межах УСРР): Показч. від р. 1838 до р. 1927» [117]. У ній зібрано й описано 450 часописів різними мовами (українською, російською, польською та ін.).

Система укладання показчика не скрізь витримана. В деяких випадках порядок бібліографічного опису один, у деяких — інший. А от щодо повноти назв, то показчик є ідеальним, якщо не брати до уваги поодинокі назви і вважати, що бібліографію бурхливих часів революції вичерпно скласти було просто неможливо. Щодо принципу бібліографічного опису часописів Поділля (як у межах УСРР, так і Поділля Галицького), то в основу його покладено принцип територіальності, без огляду на мову.

Обидва бібліографічні показчики — Поділля в межах УСРР і Поділля Галицького — складено в хронологічному порядку, а в межах кожного року окремі назви стоять за алфавітом. Щодо самого методу бібліографічного опису, то, на жаль, утруднені взаємини з дослідниками Галицького Поділля відіграли й того разу негативну роль — бібліографізацію часописів кожної з частин Поділля здійснено абсолютно неоднаковими методами.

В.Д. Отамановський прагнув дійти уніфікації в бібліографічному описі видань принаймні у межах УСРР. Із цією метою він просив Український науковий інститут книгознавства (УНІК) та

Одне з видань «Кабинету вивчення Поділля».

найбільші книгозбірні УСРР надіслати зразки своїх бібліографічних карток з описами часописів. УНІК такий зразок надіслав, а книгозбірні чомусь не відгукнулися [112, с. 170].

Працю дослідників ускладнювало те, що до радянських часів жодна бібліотека в Україні не одержувала обов'язкового примірника видань, а книгозбірні столиці Російської імперії — Петербурга (Публічна бібліотека і бібліотека Російської академії наук), всупереч закону про обов'язкові цензурні примірники всіх видань реально також не мали комплектів деяких подільських часописів.

До об'єктивних труднощів слід віднести й цілковиту відсутність допомоги від працівників позавінницьких бібліотек Поділля, які на той час ще не усвідомили ваги бібліографічної праці. Заважали також формалізм та інертність деяких подільських окружних архівів, позичити у яких для Вінниці збірники місцевих часописів (як правило, до тих пір не скаталогізованих) або описати їх на місці, а іноді навіть одержати бодай якусь відповідь з окружного архіву на певний запит було нелегко.

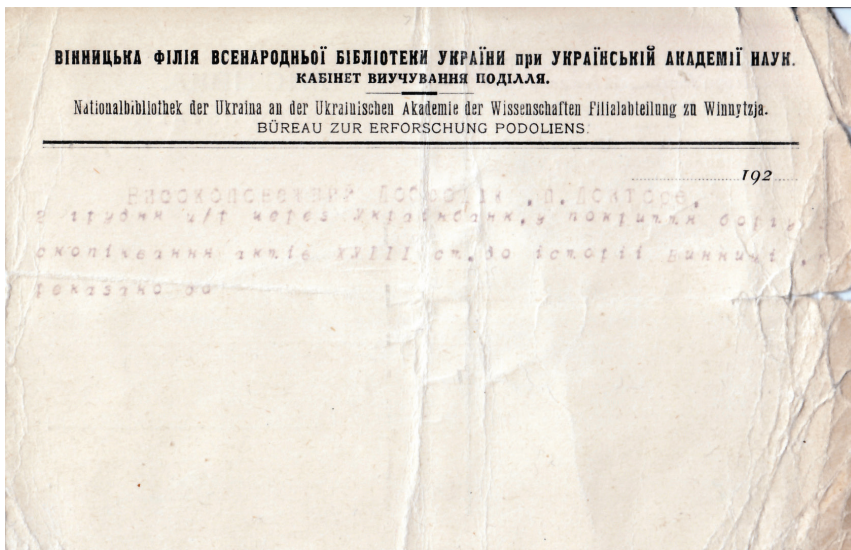
Та хоч які великі труднощі поставали перед дослідниками преси Поділля у межах УСРР, ще більшими вони були для дослідників часописів Галицького Поділля. І це цілком зрозуміло: адже правове й фінансове становище Вінницької філії Всенародної бібліотеки України, з її (в умовах української державності) обов'язковим примірником усіх видань УСРР, аж ніяк не можна прирівняти до жалюгідного становища бібліотеки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка в тодішній Польщі, де саме займалися друкованою продукцією Галицького Поділля.

У третьому розділі «Часописів Поділля» — «Часописи Галицького Поділля» — Іван Кревецький, попри вищезазначені труднощі, характеризує умови розвитку галицької преси на початку ХХ століття [68].

З ініціативи В.Д. Отамановського у квітні 1924 р. при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН було відкрито перший краєзнавчий осередок Вінниччини, науково-методичний центр «Кабінет виучування Поділля» [127, 3–3 зв.]. Це слід вважати визначним досягненням В.Д. Отамановського. Фактично

відкриття цієї установи започаткувало систематичне і комплексне дослідження краю та поширення знань з його історії, культури, природи, народного господарства. Як напрям діяльності виокремилася методична робота. Для дослідницької роботи були згуртовані місцеві науковці, аматори-краєзнавці (усього близько 30 осіб), об'єднані у колегію наукових консультантів — керівний науковий орган Кабінету. Вони вивчали рідний край, створювали бібліотечно-бібліографічну базу для дослідників, здійснювали просвітницькі заходи. Працювали без будь-якого державного фінансування, на громадських засадах, на ентузіазмі науковців з-поміж консультантів Кабінету і самого директора Філії В.Д. Отамановського [104].

Від 1925 року й аж до свого арешту в 1929 році В.Д. Отамановський очолював науково-координаційну діяльність Кабінету. Першочерговим його завданням було об'єднання зусиль як професійних вчених, так і аматорів-краєзнавців у всебічному вивченні краю. До установи переважно входили дослідники з Вінниці

Офіційний бланк «Кабінету виучування Поділля».

та Кам'янця-Подільського, які склали представницьку колегію наукових консультантів.

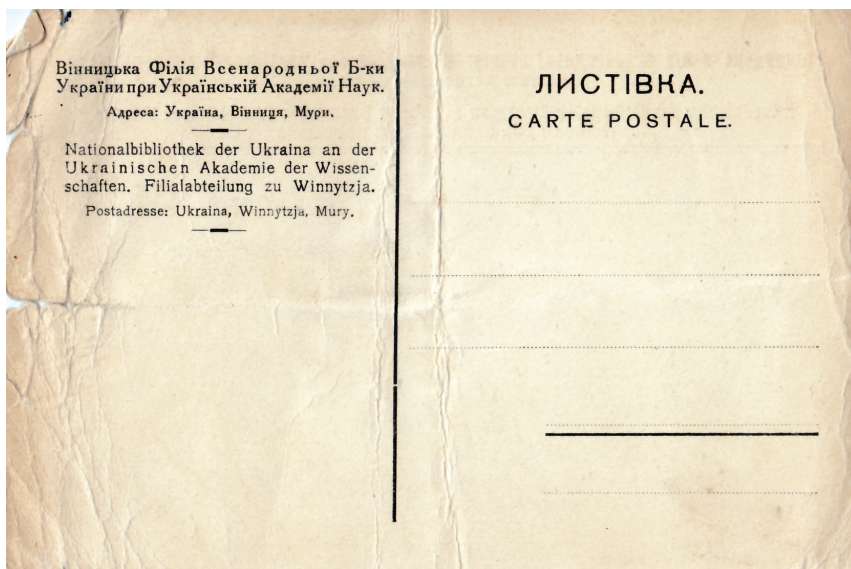
«Кабінет виучування Поділля» складався із секцій: бібліографії та історії друку, садово-городньої, історії Вінниці та її околиць, увічнення пам'яті Михайла Коцюбинського. Створений при Кабінеті книжковий відділ «Подоліка» мав величезний фонд літератури й періодичних видань. Було опубліковано 26 випусків праць Кабінету, які дали всебічний опис Поділля, його природи, народного господарства, історії, пам'яток старовини тощо [91].

В.Д. Отамановський забезпечував науково-методичне керівництво мережею краєзнавчих осередків, які жваво створювалися в населених пунктах Поділля. Він також став ініціатором відкриття у Вінниці двох музеїв — Меморіального будинку-музею М.М. Коцюбинського (1927 р.) та Музею історії друку (1928 р.), сприяв формуванню експозицій в Тульчинському та Могилів-Подільському музеях. «Кабінет виучування Поділля», керований Отамановським, тільки, скажімо, за 1926 рік підготував до друку: 1) перший том «Бібліографії Поділля»; 2) збірник праць «Преса Поділля», який вийшов у світ з нагоди 150-ліття української преси і обіймав матеріали майже за ціле сторіччя; 3) перший том праці С. Городецького «Сільське господарство Поділля перед першою світовою війною (1870–1914)»; 4) працю Ю. Січинського (Січинського) «Нариси з історії Поділля», ч. 1; 5) матеріали про фауну Поділля.

Того ж року за редакцією В.Д. Отамановського вийшли з друку: праці В. Храневича «Ссавці Поділля», «Птахи Поділля», «Минуле фауни Поділля» та «Нарис фауни Поділля»; фундаментальна праця В.Д. Отамановського «Краєзнавство на Поділлі»; монографія М. Білінського «Вінницький Замок»; колективна праця-плакат «Опис Вінницької округи». Всеукраїнська комісія преміювання наукових праць відзначила доробок професора Храневича премією на конкурсі 1926 року.

Вінницька філія Всеукраїнської бібліотеки та «Кабінет виучування Поділля» видавали щорічний журнал «Звідомлення». Було розпочато друкування циклу розвідок про Поділля: проф.

Л. Данилова «Клімат Поділля», О. Савостьянова «Дика рослинність Поділля», Г. Махова «Ґрунти Поділля». Для зв'язку між краєзнавчими установами Кабінетом видавався «Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі». У рамках всебічного опису краю було започатковано видання стислої «Енциклопедії поділлєзнавства». Спочатку планувалося 16–18 випусків, але згодом у цій серії за редакцією В.Д. Отамановського та його авторства було видано 26 випусків. Серед них слід назвати такі збірники: «Краєзнавчий часопис» (1926), «Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки та Кабінету виучування Поділля» (1926, 1927); «Вінниця, її околиці та Вінницька округа» (1927), «Часописи Поділля» (1927/1928), М. Білінського «Часописи Поділля в межах УСРР» (1927/1928); монографічні дослідження: А. Зекцера «1905 рік на Поділлі» (1925), О. Бирулі «Ріка Бог та її сточище: гідрологія ріки та використання її енергії» (1928) та інші.

Поштова листівка на зворотньому боці бланка.

Про високий науковий рівень видань Кабінету свідчить той факт, що шість із них були відзначені заохочувальними преміями на всеукраїнських конкурсах, а плакат «Опис Вінницької округи» (1926), надрукований накладом 500 примірників для шкіл і державних установ, критика визнала як взірцеве видання. Плакат було підготовлено В. Отамановським, В. Самутіним за участі О. Савостьянова, Л. Тимошенка, Л. Данилова. У ньому містилася стисла інформація стосовно географічного розташування, ландшафту, клімату, водних ресурсів і корисних копалин, рослинного і тваринного світу, економіки, історії та культури краю. У рецензії Костянтина Дубняка плакат названий «першим на Україні проявом справжнього краєзнавства» [66].

Науковці-краєзнавці Вінниччини оголошували результати своїх досліджень на засіданнях, читали лекції для жителів міста, публікували окремі книжки, які мали формувати так звану «Енциклопедію поділлязнавства» [104].

«Кабінет виучування Поділля» велику увагу приділяв питанням економічного розвитку краю. Науковці Кабінету разом із Вінницьким окрпланом здійснювали планові економічні дослідження, зокрема вивчення річки Буг та її приток, фауни водоймищ, рибного господарства Вінницької округи — під науковим керівництвом зоолога-іхтіолога професора Д.Є. Белінга. Дослідження мали сприяти відновленню рибного промислу, який тільки у Вінницькій окрузі дав 1913 року 180 тисяч пудів риби, значну частину якої експортували. Також здійснювалось камерально-експедиційне обстеження лісів Вінницької округи (експедиція працювала під керівництвом професора сільськогосподарської економіки Київського сільськогосподарського інституту В. Шевчука). У планах Кабінету були й інші обстеження, зокрема розвитку скотарства, з'ясування причин малого поширення бурякосіяння в краї на загальному фоні інтенсифікації сільського господарства.

В.Д. Отамановський мріяв створити у Вінниці Природничо-господарський музей. Із цього приводу він зазначав: «Музей по-

трібен для постійного вивчення питань про реконструкцію народного господарства та поширення інтенсивних культур» [89, с. 23].

Завдяки В.Д. Отамановському в 1925–1926 рр. при Кабінеті діяв пункт астрономічних спостережень, який відвідало кілька тисяч людей. Там систематично читали популярні лекції, вели бесіди про будову Всесвіту, космічний простір тощо.

Кабінет підтримував тісні наукові зв'язки з понад 50 науковими установами Західної Європи, Америки, Близького Сходу та понад 180 науковими організаціями СРСР — в Україні, Росії, Білорусі та Закавказзі, здійснюючи обмін виданнями, інформаційними статтями й повідомленнями [88, с. 11; 110; 112, с. 86].

В.Д. Отамановський казав: «...Я є людина слова і обов'язку, і там, де моя праця цілком відповідала світогляду та почуттю обов'язку, я працював віддано, не оглядаючись на власні інтереси» [89, с. 26]. Дбаючи про високий науковий рівень роботи, він запрошував до співпраці лише кваліфікованих фахівців, усіяло уникаючи зайвої парадності й формалізму.

Водночас Кабінетові відводилася роль координаційного центру науково-дослідної роботи кількох місцевих установ і «притягнення найширших верств громадян, поширення мережі краєзнавчих товариств та керівництва їх працею» [87, с. 1–2]. Так, саме за сприяння Кабінету протягом 1925 року були засновані Вінницьке округове краєзнавче товариство та Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. Останнє спочатку налічувало 67 членів, а в 1928 році — вже 97. Навіть на етапі становлення товариство зарекомендувало себе як кваліфікована структура, що взялася за планомірне вивчення й популяризацію природи, історії, культури, народного господарства краю [30, арк. 7 зв].

Завдяки В.Д. Отамановському в 1926 р. було створено Комісію для вивчення Вінниці та її околиць. За рік почало діяти Тульчинське краєзнавче товариство. В.Д. Отамановський взяв участь у розробленні та публікуванні масовим тиражем типового статуту округового (районного) краєзнавчого товариства, орієнтовного плану його роботи, програм для збирання відомостей про край, рекомендованого покажчика літератури про Поділля, які

мали допомогти початківцям зробити перші кроки на ниві краєзнавства. Видавалися інформаційні бюлетені, що узагальнювали й поширювали досвід краєзнавчої роботи в Подільському регіоні. У практиці роботи «Кабінету виучування Поділля» важливе місце займали прилюдні доповіді за матеріалами досліджень, які відбувалися двічі на місяць і привертали увагу численних слухачів [33, арк. 284; 88, с. 5, 11; 101, с. 72].

В.Д. Отамановський не зупинявся на досягнутому. Він і надалі намагався удосконалювати організаційну структуру Кабінету, вважаючи, що його слід перетворити на науково-дослідний інститут з вивчення краю, який діяв би у структурі ВУАН і мав у своєму розпорядженні лабораторії, музеї, метеорологічну станцію.

Здавалося, що задум В.Д. Отамановського неодмінно має здійснитися. Діяльність «Кабінету виучування Поділля» отримала високу оцінку наукової громадськості [112, с. 57]. Влітку 1929 р. Президія ВУАН ухвалила рішення про перетворення його на державну установу та виділення асигнувань на 1929/1930 рр. у розмірі 10 тисяч карбованців на проведення дослідницької роботи [Отамановський. Праця та стан]. Високу оцінку діяльності філії дав губвиконком, визнавши, що «наукова краєзнавча та політосвітня праця Вінницької філії Всенародної бібліотеки має велике значення для Поділля» [128, арк. 78]. Президент ВУАН Д.К. Заболотний запропонував В.Д. Отамановському узагальнити досвід створення й діяльності Кабінету вивчення краю для того, щоб перенести цей досвід на Полтавщину, Житомирщину, Київщину та Донбас [80, с. 18]. Йому було доручено розробити план організації аналогічних кабінетів у Житомирі, Полтаві, на Донбасі. Надіслана ученим до Президії ВУАН з цього приводу доповідна записка стала основою його ґрунтовної статті «Про потребу утворення кабінетів вивчення територій у культурно-економічних осередках УРСР міжокружного (краєвого) значення» (1929) [92], яка викликала значний суспільний резонанс.

В.Д. Отамановський писав: «Утворення на периферії кабінетів вивчення відповідних країв пов'яже ВУАН з периферією, щільніше притягне ВУАН до соціалістичного будівництва, ви-

суне до науково-дослідних робіт кадри місцевих наукових робітників та притягне на переведення досліджень чималі кошти з окрбюджетів» [там само, с. 34]. Наведену тезу підтверджував приклад «Кабінету виучування Поділля» у Вінниці, що, існуючи від 1924 р. та не одержуючи ні від НКО, ні від ВУАН жодних субсидій, об'єднав для всебічного дослідження Поділля близько 30 дослідників, видавши 26 випусків праць, переважна більшість яких є монографічною розробкою певних питань, а деякі (вип. 1, 4–7, 18) навіть преміювалися на всеукраїнських конкурсах. Тісно пов'язаний у своїй дослідницькій праці з діяльністю подільських установ, «Кабінет виучування Поділля» одержав у 1929 році з окрбюджету Вінниччини 1500 крб субсидій, а ще — цільові субсидії на різні експедиційні пошуки. Ці дослідження планувалося в 1930 р. поширити на Тульчинську та Проскурівську округи, велися перемовини з окржними виконкомом про асигнування коштів. Обіцяні 10 тисяч очікували й від Академії наук.

В.Д. Отамановський наголошував, що кабінети з вивчення певних країв слід утворювати тільки в культурно-економічних осередках міжокружного значення (наприклад Житомирі, Полтаві), які мають кадри наукових співробітників та відповідні умови для розвитку. Кабінети повинні бути державними установами, а не громадськими організаціями; розвиток їх вимагає також створення в названих містах наукових книгозбірень державного значення. Так, він писав у 1929 році: «У питанні про найкращі організаційні форми може виникнути сумнів, чи не доцільніше замість кабінетів установи з такими ж завданнями створити як товариства при ВУАН, однак це була б помилка. Досвід багатьох таких товариств показав, що вони є здебільшого організаційно кволі, а ця кваліть криється в їхній структурі виборності та безплатності праці керівників. Даючи кошти, ВУАН, звичайно, повинна мати право призначати та звільнювати керівників кабінетів. Тому за досвідом Кабінету виучування Поділля подібні кабінети повинні бути установами з пересічним держбюджетом 10.000 крб» [там само, с. 35].

В.Д. Отамановський вважав, що охоплення України кабінетами і взагалі розгортання в крайових осередках науково-дослідних установ та вищих шкіл доцільне у парі зі створенням мережі державних наукових книгозбірень. Основне завдання крайової державної наукової книгозбірні має полягати у збиранні всіх публікацій та складанні бібліографії рідного краю. Керівництво кабінетами належить зосередити в Комісії краєзнавства ВУАН, яка повинна видавати свій орган. Слід уникати помилок, допущених під час заснування в 1925 р. Українського Комітету Краєзнавства, утвореного на зразок російського «Краеведения», щоб керувати краєзнавчими організаціями, яких насправді не існувало. В УСРР краєзнавчий рух тільки зароджувався. От чому В.Д. Отамановський головними завданнями Комісії краєзнавства ВУАН визначав: а) керування науково-дослідною працею кабінетів, пов'язування їхньої діяльності з роботою ВУАН та її окремих установ; б) створення краєзнавчого органу, підготовку кадрів периферійних дослідників-краєзнавців через систематичне публікування їхніх матеріалів та замовлення нових матеріалів; в) проведення крайових та окружних конкурсів на найкращий опис тогочасного села за розробленими типовими програмами, оприлюднення премійованих описів як у часописах, так і окремими виданнями.

Учений стверджував, що Комісія краєзнавства аж ніяк не повинна стати адміністративно-організаційним центром для мережі низових краєзнавчих організацій, однак вона має науково і методично спрямовувати зусилля поодиноких краєзнавців на всій території УСРР, залучати їх до праці в часописі та до всебічного опису своїх сіл. В.Д. Отамановський вважав також за потрібне координувати діяльність Краєзнавчої комісії з діяльністю Українського географічного інституту і з цією метою запросити до її складу професора Рудницького. Оскільки чимала частина роботи полягала у стимулюванні досліджень продуктивних сил, В.Д. Отамановський закликав поєднувати цю діяльність із працею Комісії з вивчення продуктивних сил при ВУАН. А щоб Комісія краєзнавства ВУАН мала тісніший зв'язок з периферією,

до її складу слід включити керівників усіх створених кабінетів [там само].

У ті роки Валентин Дмитрович багато зробив для закладення підвалин сучасного вітчизняного краєзнавства. Спрямовуючи діяльність Кабінету, він орієнтувався на науково-дослідні методи, бо вважав краєзнавство комплексною науковою дисципліною. Своє розуміння ролі цієї науки Валентин Дмитрович пояснив на Першому Всеукраїнському з'їзді з вивчення продуктивних сил і народного господарства України, що відбувся в Києві у грудні 1924 — січні 1925 років. Радянська влада надавала краєзнавчій роботі широку підтримку, оскільки була зацікавлена в об'єктивних даних про стан виробничих сил. Тому на з'їзді й розгорнулася дискусія з краєзнавчих питань, у якій В.Д. Отамановський взяв активну участь. А делегати з'їзду підтримали його погляди на краєзнавство взагалі, розглянули можливості використання бібліотечної мережі для налагодження активної роботи і окреслили перспективи розвитку краєзнавчої діяльності в радянській Україні.

У травні 1925 року в складі подільської делегації В.Д. Отамановський взяв участь у роботі Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції в Харкові [112, с. 62]. Повернувшись додому, розгорнув роботу з формування мережі краєзнавчих осередків на Вінниччині та науково-методичного забезпечення їх функціонування. Так з'явилися праці В.Д. Отамановського «Губбібліотека Поділля (Він. філіал Всенар. б-ки України при ВУАН): (Підсумки праці 1923–24 рр.)» (1924) [83], «Бібліографія краю. «Топобібліографія» як одне з основних завдань наукової бібліотеки та організація топовобібліографічної праці на Україні» (1926) [81], «Вінницька Філія Всенародної Бібліотеки України» (1926) [82], а також «Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля» (1926) [88].

Остання праця аргументовано доводить, що знання історії краю — необхідна умова господарювання. Автор детально аналізує краєзнавчу роботу на Поділлі, дореволюційну спадщину, до-

робок пореволюційних років – періоду УНР, описує діяльність перших осередків з вивчення Поділля за радянської влади. В одному з розділів свого дослідження автор аналізує проблеми та перешкоди у краєзнавчій роботі, дорікає місцевим та центральним органам за недооцінку її значення. Він закликає до ліквідації краєзнавчої безграмотності, а також вважає найактуальнішим питанням «підвищення кваліфікації в поділлязнавстві кожного службовця й адміністратора, кожного учителя, кооператора, робітника землі й лісу та всіх працівників на Поділлі» [там само]. Валентин Дмитрович вважав, що краєзнавство у широкому розумінні повинно посісти вагоме місце у політиці українізації. Дана праця мала і донині має велике значення для організації краєзнавчих осередків у різних місцевостях, пропонуючи методичні рекомендації зі створення і роботи краєзнавчого закладу. Вся праця В.Д. Отамановського «Краєзнавство на Поділлі...» просякнута духом високого патріотизму та громадянської відповідальності за майбутню долю цілої України і Подільського краю зокрема.

Незаперечний інтерес для нас становлять праці, підготовлені за редакцією В.Д. Отамановського: «Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р.» (1926) [87]; Білінський М. «Часописи Поділля (в межах УСРР): Історичний нарис з доби 1838–1927» (1927–1928) [9]; Кривецький І. «Часописи Галицького Поділля: Історико-бібліографічні матеріали (1882–1927)» (1928) [52]. У 1929 р., незадовго до свого арешту, вчений Отамановський підсумував науково-краєзнавчу діяльність Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та «Кабінету виучування Поділля» [91].

Будучи справжнім патріотом, В.Д. Отамановський активно дбав про охорону пам'яток історії та культури. Він вважав цю роботу надзвичайно важливою для наступних поколінь. Свої погляди виклав у зверненні до Раднаркому УСРР: «Зокрема ж щодо увічнення видатних діячів української культури відповідними монументами, окрім пам'ятника Котляревському в Полтаві, Україна не одержала від дореволюційних часів ніякої спадщини. Тому Радянська Україна, щоб зрівнятися з іншими культурни-

ми державами, повинна порушувати традиційні ювілейні дати...» [112, с. 61].

В.Д. Отамановський турбувався і про збереження історичних будівель Вінниці, особливо «Мурів», про охорону могил — українського композитора П.І. Ніщинського в с. Ворошиловка, критика-галичанина М. Євшана, письменника, громадського і державного діяча доби УНР і гетьманату Д. Марковича, склепу видатного лікаря і педагога М.І. Пирогова, захоронень померлих від тифу солдатів-галичан [130, арк. 97]. Він також рятував національні цінності, які підлягали, згідно з Ризьким договором, вивезенню до Польщі, про що потім згадував так: «Приблизно 1921 р. з моєї ініціативи та за участю й керівництвом т. М. виконано відповідальне завдання: рятування від поляків наукових цінностей, що за Ризьким договором підлягали видачі Польщі. Цінності переховувались від 1920 р. у Філії... Моя рішуча позиція в цій справі була навіть одною з причин конфлікту з Тимчасовим Комітетом для організації Філії... За постановою Тимчасового комітету мене деякий час було звільнено з посади директора» [80, с. 19].

В.Д. Отамановський активно займався вивченням життя й діяльності та увічненням пам'яті М.М. Коцюбинського. Зусиллями «Кабінету виучування Поділля» за постановою Вінницького окрвиконкому було взято під особливу охорону будиночок у Вінниці, де народився письменник, та створено в ньому музей, а за постановою РНК в 1929 р. — проведено святкування 65-ї річниці з дня народження письменника і споруджено у Вінниці пам'ятник. Саме Отамановський ініціював створення вінницької комісії з увічнення пам'яті М.М. Коцюбинського, де був відповідальним секретарем, генератором і провідником у життя багатьох ідей: реставрації та відкриття Будинку-музею Михайла Михайловича, публікування його творів (сам здійснював ювілейне видання повісті «Тіні забутих предків») і праць про нього, збирання коштів і закладення пам'ятника письменникові. У травні 1928 року Валентин Дмитрович порушив питання перед київськими організаціями про встановлення меморіальних дощок у місцях перебування М.М. Коцюбинського [104, с. 264].

Яскравим прикладом пам'яткоохоронної діяльності Валентина Дмитровича є його турбота про збереження могили Степана Руданського та квартири, де проживав свого часу письменник-подолянин. Про цей бік діяльності Валентина Дмитровича свого часу розповів на сторінках «Подільської старовини» В.С. Прокочук [102, с. 31–33]. Нам залишається тільки переповісти його розповідь.

Восени 1925 року тридцятидворічний директор Вінницької філії ВБУ ВУАН спеціально поїхав до Ялти, щоб подивитися, в якому стані перебували могила С. Руданського та його квартира, як увічніюється пам'ять, використовується творча спадщина. Разом з Павлом Горянським, таким же палким поборником українства, він побував на старому масандрівському цвинтарі і був вражений станом могили С. Руданського: надгробний пам'ятник надламаний, могила неогороджена. Ялтинське управління місцевого господарства саме планувало закрити цей цвинтар, що загрожувало могилі повною руйнацією і забуттям. До того ж П. Горянський, який своїми зусиллями і коштами з 1917 року підтримував могилу Руданського, із Ялти виїжджав. Не краще виглядала і квартира у старому місті, на вулиці Єлизаветинській, 16, де на другому поверсі у двох кімнатах жив і писав свої твори Степан Васильович Руданський. Звідси рушив він в останню путь.

П. Горянський показав товаришеві й інші пам'ятні місця, зокрема будинок № 8 по вулиці Літкенса, в якому протягом 1897–1898 років жила Леся Українка. Того дня вони зробили кілька фотознімків для «Кабінету виучування Поділля». Гірко було усвідомлювати, що навіть українці-подоляни, які проживали в Ялті, мало знали про знаменитих письменників. Перемовини, які провів В.Д. Отамановський з господарями помешкань, представниками місцевої влади, засвідчили їхню готовність піти назустріч, але для впорядкування і охорони могили та інших заходів потрібні були кошти. Спроба вирішити фінансове питання у Вінниці не дала результату. І тоді 9-го лютого 1926 року Отамановський надсилав до столиці доповідну записку, одразу на три адреси —

до Академії наук, завідувачу управління науковими установами України Народного комісаріату освіти і до Українського комітету краєзнавства — з конкретними пропозиціями щодо вшанування пам'яті й популяризації творчості обох письменників у Ялті. В ній сказано:

«Для забезпечення від цілковитої руїни й занедбання цих цінних для Поділля й усієї України пам'яток, Кабінет виучування Поділля при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН уважав би за необхідне порушити клопотання перед відповідними установами Криму про:

1. Впорядкування могили Степана Руданського в Ялті й належну її охорону.

2. Звільнення помешкання в Ялті, де проживав свої останні роки С. Руданський, його впорядкування та устаткування (портрети, твори Руданського та інше) в такий спосіб, щоб усе це нагадувало про письменника, його життя та твори. Те ж зробити і для помешкання Л. Українки.

3. Прибити на будинках, де мешкали С. Руданський і Л. Українка, таблиці із зазначенням, хто та коли проживав у них.

4. Включити ці пам'ятки до екскурсійних програм...».

Завідувач Укрнаукою М.І. Яворський звернувся до уповноваженого музейного відділу Головнауки в Криму з проханням взятися за реалізацію пропозицій В.Д. Отамановського. Відповідь не забарилася — 6-го березня 1926 року заступник Уповноваженого музейного відділу Головнауки по Криму Фусенко повідомив, що приведення в порядок могили, включення її до списку пам'ятників культури, виготовлення табличок можливе за умови виділення відповідних коштів.

Укрнаука запропонувала В.Д. Отамановському підготувати тексти табличок. Невдовзі він виконав замовлення й надіслав такі тексти:

«Тут жив рр. 1869–1873 український письменник Степан Руданський з Поділля».

«Тут жила рр. 1897–1898 українська письменниця Леся Українка (Лариса Косач-Квітка) з Волині» [там само, арк. 9].

15 травня 1926 року В.Д. Отамановський звернувся до Академії наук, до її незмінного секретаря А.Ю. Кримського, з проханням надіслати до Вінниці французький і татарський переклади табличок [там само, арк. 6]. Він хотів, щоб їх читали місцеві жителі-татари і зарубіжні гості.

Крім того, В.Д. Отамановський розраховував, що А.Ю. Кримський, як учений, що сприяв публікуванню творів С.В. Руданського й цікавився усім, що стосувалося письменника, підтримає його план вшанування пам'яті Руданського і Лесі Українки. Академія наук незабаром виділила гроші [там само]. Зусилля В.Д. Отамановського не пропали даремно. Сьогодні в Ялті, на будинку № 18, що по вулиці Комунальній, є меморіальна дошка з написом українською і російською мовами: «В цьому будинку жив і помер 3 травня 1873 р. український поет Степан Васильович Руданський».

Подільський період був для В.Д. Отамановського надзвичайно успішним і в плані його особистої наукової діяльності. Серед багатьох недосліджених проблем історії України увагу дослідника привернула історія Вінниці XIV–XVIII століть, яка до тих пір вивчалася переважно у фольклорно-етнографічному та господарському аспектах такими вченими, як М.О. Маркевич [58], О.О. Скальковський [115], М.О. Максимович [56], В.К. Гульдман [26; 27; 28; 29], І.О. Шипович [134; 135], Д. Гейден[22] та ін.

Зокрема археолог, історик та етнограф І.О. Шипович (1857–1936) на початку Першої світової війни з дозволу військової цензури видав книжку «О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней и отношении Брацлавщины к Подолии» [135]. У передмові автор говорить про те, що вже давно назріла проблема утворення в межах Південно-Західного краю нової губернії з центром у місті Вінниця, а також нової єпархії з кафедрою також у Вінниці. Дослідник подає географічний опис території, яка сьогодні зветься Вінниччиною. Після цього здійснює історичний екскурс в часи Київської Русі, монголо-татарської навали, литовсько-польської доби, Хмельниччини, Коліївщини, приєднання краю до Росії.

І.О. Шипович став науковим консультантом «Кабінету вивчення Поділля» з археології [88, с. 3]. Це було досить сміливо на етапі атеїстичного мракобісся — призначити священика Шиповича науковим консультантом. До речі, вже пізніше у передмові до першого тому свого дослідження з історії Вінниці В.Д. Отамановський висловить подяку «за співпрацю і цінні відомості знавцеві Вінницької старовини І.О. Шиповичу» [там само] й навіть ставить його поряд із двома академіками — А. Кримським і М. Василенком та видатним поділлєзнавцем Ю. Сіцінським.

Консультант Шипович час від часу робив благородні вчинки. Так, одного разу він передав для бібліографізації книгу, що є текстом декрету коронного суду від 11 жовтня 1790 р. у позові між Вінницею та князем Станіславом Понятовським. Книга розміром 17 × 25,5 см має 243 сторінки. Декрет містить цікаві матеріали про історію та устрій вінницької міщанської громади XVI–XVIII століть [112, с. 85–86]. І. Шипович також підготував до друку велику історичну працю «Вінницькі Мури: Історичний нарис». Отже, можемо зробити висновок, що історичні уподобання молодого Отамановського формувалися під впливом співробітництва з Шиповичем, насамперед завдяки вивченню його історичних праць. Тому й розпочалися наукові розвідки з історії Вінниці розділом «Вінниця та її минуле» у путівнику «Вінниця, її околиці та Вінницька округа» (1927) для екскурсантів і краєзнавців [15].

Документи актових книг Вінницького державного повітового архіву підштовхнули В.Д. Отамановського до вивчення історії Вінниці, на матеріалах якого він пізніше виконав низку фундаментальних історичних досліджень. Валентин Дмитрович вивчав рукописні та друковані першоджерела XIV–XVIII століть, написані німецькою, польською, давньоруською мовами та латиною, виявляючи не лише талант історика, але й глибокі знання лінгвіста. Адже актові документи того періоду, сповнені скорочень та індивідуальних особливостей стилістики давніх авторів, вимагали від дослідника ґрунтовного знання лексики, орфографії, морфології, синтаксису іноземних мов. У той час він працював над темами з історії краю — його цікавили правовий стан вінницької

міщанської громади, історія медицини й аптекарської справи Вінниці та Вінницького повіту у XVIII ст., історія роду Степана Руданського.

Працюючи упродовж 1924–1928 років в архівосховищах у пошуках матеріалів про Вінниччину, В.Д. Отамановський вперше наштовхнувся на джерела з історії медицини та аптечної справи. Вони зацікавили дослідника. Відтоді історія медицини увійшла до кола його наукових інтересів. І першою студією вченого-краєзнавця у цій площині стала праця «До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини XVIII ст.», написана наприкінці 20-х років, а надрукована в 1930 р. [84]. Цією працею В.Д. Отамановський віддав шану визначному медикові Поділля — Т.Г. Яновському. Вона й була надрукована у «Збірнику пам'яті академіка Теофіла Гавриловича Яновського» [там само]. А вперше у скороченому вигляді цей твір було зачитано 24 березня 1929 року на загальних зборах Вінницької секції наукових працівників [112, с. 117].

Переглянувши сотні актових книг з багатьма тисячами фактів, у цій роботі вчений намалював картину розвитку медицини та аптечної справи на Вінниччині. У дослідженні використано матеріали багатотомних творів класиків західноєвропейської науки лікування XVII–XVIII ст. (це Герман Бургаве, Томас Сіденгам), праці українських медиків XVIII ст. (Самойлович, Шумлянський, Загоровський та ін.).

В.Д. Отамановський доводить: розвиток у Вінниці аптечної справи, збільшення кількості медиків та зростання їхньої практики виразно свідчать, що населення Вінниці та її околиць звикло вже в другій половині XVIII ст. звертатися по медичну допомогу, залежно від рівня своєї заможності, до різного роду медиків, починаючи з такого вінницького світила, як доктор Шепсель, і закінчуючи звичайними цирульниками. Вчений зауважує, що знахарі в той час продовжували практикувати, але їхніми пацієнтами ставали тільки незаможні верстви населення.

Висвітливши у своїй статті значення та роль для Вінниці медиків різного профілю, В.Д. Отамановський детально зупи-

нився на факті проведення судово-медичної експертизи в означеному періоді. Він наголошує, що за нормами міського права, закріпленими в «Артикулах Магдебурзького права», огляд ран і встановлення самого факту поранення входили до обов'язків міських чиновників. Так, згідно з Литовським Статутом, судовий огляд мерців чи поранених здійснював возний при участі двох свідків. Далі В.Д. Отамановський називає способи судово-медичної експертизи і наголошує на тому, що вони справді зустрічалися у другій половині XVIII ст. у практиці вінницьких судово-адміністративних органів. Однак зроблений вченим огляд прикладів проведення судової експертизи засвідчив ситуацію майже повної незахищеності в 50–60-х роках XVIII ст. населення Вінниці від можливих зловживань з боку всіляких неуків та пройдисвітів як з-поміж медиків, так і серед аптекарів. Тому не дивно, що суд Асесорської комісії у своєму декреті від 14 липня 1788 року визнав за потрібне залишити з євреїв-цирульників тільки двох, але «досконалих у своїй професії». Їхні вміння мали визначати лікарі або циркульники-християни, й тільки після цього циркульники-євреї здобували право практикувати.

Але невдовзі, як зазначає В.Д. Отамановський, саме життя почало вимагати урядового втручання у взаємини медиків і аптекарів з їхніми пацієнтами та клієнтами. І справді, 22 квітня 1790 року до актових книг цивільно-військової комісії Вінницького повіту було занесено скаргу про те, що аптеки у Вінниці ошукують своїх клієнтів, вимагаючи з них за ліки понаднормову плату. Маючи певні позначки на рецептах, аптекарі за ті ж самі ліки правили різну ціну, відповідно до статків людини. Щоб запобігти такому здирицтву, комісія вирішила взяти аптеки під свій нагляд, насамперед виявила їх кількість у місті й кому вони належали. Для цього комісія доручила Вінницькому магістратові сповістити усіх власників аптек, щоб вони з'явилися до комісії, маючи при собі «привілеї» на професію аптекаря та на право тримати у Вінниці аптеки, а також такси на медикаменти.

В.Д. Отамановський з'ясував і той факт, що лікарі здебільшого самі виготовляли ліки, а тому комісія від аптек перейшла до

перевірки власне лікарів. Згідно з постановою від 27 травня 1790 року магістратові було доручено зобов'язати лікарів з'явитися до комісії (під загрозою кари за непослух) і представити патенти на медичну практику. Як свідчить В.Д. Отамановський, наслідки цієї перевірки були невтішними. Відтак військово-цивільна повітова комісія звернулася до Краківської Головної школи (тобто університету) з проханням направити кваліфікованого доктора, який перебував би у Вінниці як провідний лікар воєводства, екзамінував лікарів та аптекарів, здійснював ревізію аптек і лікував сам.

Комісія, однак, розуміла, що таке радикальне розв'язання питання навряд чи можливе, тому, бажаючи хоч якось застрахувати населення від можливих зловживань і неуцтва у медицині, склала обґрунтований декрет. Перевірка документів на право займатися лікуванням, яку здійснила на початку 1790 року комісія, дала цікаві відомості про те, яким чином набували кваліфікацію медики та аптекарі. Щодо нижчої категорії медиків-хірургів, фельдшерів та цирульників (а це були переважно саме ті неукі), то жодних документів про навчання надати вони не змогли, й комісія мала рацію, зазначивши, що їхнє «лікування» наражає людей на смерть. Та й інші лікарі, які отримали дозволи від різних князів (наприклад, від князя Чарторийського), не мали фахової підготовки і були ремісниками від медицини, які попрацювали певний час при фаховому лікареві і дечому навчилися від нього.

Такий же стан медичної допомоги населенню, як у Вінниці, був тоді майже по всій Речі Посполитій. Виходячи з цих реалій, тогочасний діяч на ниві освіти, ректор Головної школи у Кракові Гуго Колонтай запропонував відрядити на науку 120 хлопців з різних міст Поділля, по дві особи від кожного міста, і відкрити для них спеціальну бурсу. На утримання своїх стипендіатів відповідні міста мали надавати одяг і грошові кошти.

Не обминув увагою В.Д. Отамановський і питання про створення шпиталів на Вінниччині. Так, одне із джерел від 6 травня 1789 року свідчило, що принаймні до того часу існував шпиталь у Вінниці при костелі домініканців, відкритий, мабуть, відповід-

но до Конституції Речі Посполитої 1775 року. Вчений вважав, що існував цей шпиталь на громадські пожертви.

До своєї праці В.Д. Отамановський додав анотацію на 2,5 сторінки німецькою мовою та два документи: 1) «привілей» польською мовою, виданий Станіславом Августом 1791 р. аптекареві Гурцу на відкриття в м. Вінниці аптеки; 2) диплом Краківського університету 1792 р. латиною про присвоєння ступеня доктора медицини вінницькому міщанинові Я. Постоловському. У тексті самої роботи є цитати із джерел XVIII ст. латиною, а також подані у перекладах В.Д. Отамановського з латинської та польської мов різні документи XVIII ст., у тому числі акт судово-медичної експертизи від 16 березня 1790 року [84, с. 327], складений доктором медицини М. Шепселем. Перекладаючи акта, В.Д. Отамановський зберіг у правописі оригіналу тогочасну латинську медичну термінологію. Ця робота здобула схвальну оцінку дійсного члена АМН СРСР проф. В.М. Терновського [3, арк. 15].

Таким чином, аналіз праці В.Д. Отамановського «До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті у другій половині XVIII ст.» переконує нас у тому, що вчений у 20-х роках здійснив ґрунтовне дослідження даної проблематики. Він тримав у руках рідкісні документи з історії медицини Вінниці та Вінницького повіту (які, на жаль, були втрачені назавжди під час Другої світової війни). Отже, ми маємо всі підстави твердити, що праця В.Д. Отамановського — це унікальне дослідження, яке повертає нас до далеких часів розвитку медицини та аптекарської справи на Вінниччині другої половини XVIII століття.

У Вінницькому періоді життя і діяльності Валентин Дмитрович співпрацював з ВУАН, зокрема її «Комісією для вивчення західноруського і українського права», яку очолював академік М.П. Василенко, а також з науково-дослідною кафедрою історії України М.С. Грушевського [85; 112, с. 60]. Про останню хочемо розповісти детальніше.

Серед численних історичних установ і організацій в Україні, які особливо інтенсивно виникали й розвивалися з перших років радянської влади, велику роль у проведенні наукових до-

сліджень в галузі історії та вихованні молодих кадрів істориків відіграли науково-дослідні кафедри. Питання про стан науки та освіти в Україні особливо гостро постало у зв'язку з реорганізацією університетів ще 1921 року. Вважалося, що старі університети в переважній більшості були цитаделлю «чистої науки» і як навчальні заклади не задовольняли повною мірою вимог нової влади. Тому виникла необхідність відокремити науково-дослідну роботу від навчальної. Університети були реорганізовані в інститути, основне завдання яких полягало у підготовці фахівців з різних галузей знань, а науково-дослідну роботу мали здійснювати кафедри. Вони з'являлися не лише при інститутах, а й при дослідних станціях, лабораторіях заводів, на фабричних підприємствах, згодом — при наукових бібліотеках, музеях та інших закладах. Кафедри самостійно вели наукові дослідження. Отже, це була нова форма організації науково-дослідної праці.

Спочатку наукові розвідки історичних кафедр охоплювали переважно дореволюційну тематику — дослідників цікавив соціально-економічний розвиток України XVII–XVIII століть. Вивчаючи історію, вони підключали філософію, історію права, філологічні науки. Серед тем, обраних науковцями, переважали такі, що були пов'язані з історією культури, і майже зовсім залишалася поза увагою політична історія. Творчість В.Д. Отамановського найкращим чином тут прислужилася і вписалася у нову проблематику кафедри.

У березні 1924 року було створено науково-дослідну кафедру історії України в Києві на чолі з М.С. Грушевським. Вона поділялася на три секції: історію соціальної, економічної та політичної культури. При першій секції було організовано підсекцію джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. Своїм головним завданням в галузі наукової роботи кафедра вважала дослідження соціально-економічних і пов'язаних з ними культурних та політичних процесів, які відбувалися в Україні упродовж трьох століть [49].

На кінець 20-х років кафедрою було проведено значну роботу для виявлення архівних матеріалів з історії економічних, соціаль-

них і політичних відносин другої половини XVII ст., виявлення й опрацювання статистичних та інших джерел на Лівобережжі в середині та другій половині XVIII століття, а також у дослідженні української історіографії XIX ст. [119]. Кафедра історії України в Києві мала свій друкований орган — «Студії з історії України», яких вийшло три томи. В них друкувалися інформація про діяльність кафедри та наукові праці її співробітників. На кафедрі працювали О.І. Баранович, Ю.Д. Данилевич, В.Д. Отамановський, М.М. Ткаченко, С.В. Шамрай, В.І. Щербина та інші [129, арк. 17, 18]. Визначальний вплив на діяльність кафедри мали концепції українознавства М.С. Грушевського.

Тепер щодо роботи в «Комісії для виучування історії західно-руського та українського права» ВУАН. Лев Окиншевич (Окиншевич) у мемуарах пише про підготовлений В.Д. Отамановським огляд документів Вінницького магістрату для 7-го тому праць, наклад якого було знищено 1930 року в ході процесу «СВУ» [65, с. 42–43]. Н.Д. Полонська-Василенко, добре обізнана з діяльністю ВУАН завдяки роботі в Академії та широкому колу знайомих в академічному середовищі, вважає Валентина Дмитровича правником — внаслідок його співпраці з Комісією вивчення українського права ВУАН (у даному випадку, на жаль, вона помилилася з назвою комісії) [Полонська, с. 193]. За його участі в цій Комісії було підготовлене «двотомне видання актів Магдебурзького права на Україні» [там само, с. 89], знищене в 1930-ті роки.

Про співробітництво Валентина Дмитровича саме в науково-дослідному, а не, скажімо, культурно-просвітницькому чи науково-організаційному плані, з цією єдиною на той час академічною установою, яка займалася історією держави і права України на чолі з академіком М.П. Василенком, свідчать і відповідні офіційні документи стосовно діяльності ВУАН — «Звідомлення» про діяльність ВУАН за 1923–1927 роки, «Звідомлення III Соціально-економічного відділу ВУАН за 1928 рік», звіти самої Комісії тощо [40; 64]. Значна частина цих раритетних видань та інших відповідних документів про організацію наукової діяльності Комісії та її позаштатних співробітників (а саме такий статус

мав В.Д. Отамановський) вміщено в солідних археографічних публікаціях «Історії Академії наук України» [44].

Визначна роль В.Д. Отамановського в тодішньому академічному житті підтверджується й інтенсивністю його листування з віце-президентом і головою Управи УАН академіком Сергієм Єфремовим [38, с. 377, 381, 391, 533, 543, 579].

Однак при всьому цьому він не забував і про здобуття наукового ступеня. В означеному періоді життя успішно просувалася робота над дисертацією. Так, у 1928 році Укрнаука НКО надала Отамановському чотиримісячну оплачувану відпустку для роботи в Києві для її завершення [89, с. 26]. Але вже було відчуття, що хмари насильства насуваються на Вінницю і на нього особисто. Валентин Дмитрович ладен був змінити навіть місце проживання і пропонував академікові Д.К. Заболотному свої послуги щодо створення «Кабінету вивчення Донбасу» [112, с. 63]. Однак репресій уникнути не вдалося.

У ТЕНЕТАХ БІДИ.
ПОРА РЕПРЕСІЙ ТА ПОНЕВІРЯНЬ
ПО ЧУЖИНІ

26-го серпня 1929 року у Вінниці вченого було заарештовано разом з братом Михайлом. Під час обшуку на квартирі Валентина Дмитровича в будинку по вул. Ленінській, 19 оперативні працівники вилучили листування краєзнавця та два примірники журналу «Нові шляхи», що видавався у Львові професором Крушельницьким (пізніше вони фігурували як речові докази зв'язків із закордоном) [19, арк. 1, 2]. Наступного дня у Києві була підписана постанова про тримання В.Д. Атамановського під вартою. Одночасно з арештом вченого розформовується і припиняє діяльність створений ним «Кабінет виучування Поділля».

Спочатку йому не висували жодних обвинувачень, а згодом він був долучений як обвинувачений до сумнозвісної справи «СВУ». По цій справі Валентин Дмитрович проходив як Атамановський. Суть звинувачення полягала в тому, що він: а) був членом «СВУ»; б) за дорученням керівного центру «СВУ» організував і керував Вінницькою філією цієї організації [100, с. 247].

У доповідній записці Голові ДПУ УСРР В.А. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СВУ» 1 грудня 1929 року заступник начальника секретного відділу ДПУ УСРР О. Абугов і начальник 2-го відділення того ж відділу Б. Козельський, зокрема, зазначають, що дані про заснування у Вінниці філії «СВУ» керівником Вінницького наукового товариства В. Атамановським отримано слідством через показання С.О. Єфремова. І далі: «По агентурным данным Винницкого Окротдела ГПУ, в г. Виннице существовала группа правой укр. националистической интеллигенции, возглавляемая В. Атамановским...

Група була тесно сплочена общностью ярко выраженных антисоветских настроений, аналогичных настроениям и общей линии работы «СВУ».

Отдельные члены, под влиянием Атамановского, организовывали на периферии кружки по изучению «культуры украинского слова». Об антисоветском характере этих кружков говорит одна из работ кружка при Турбовском Каолиновом заводе, где (в работе) было такое выражение: «Наступившая смута, вызванная безумием большевиков, ставит наше государство на край гибели и требует напряжения всей нашей воли, мужества и исполнения долга каждым для выхода из переживаемого нашей родиной смертельного испытания» [там само, с. 174–175].

Одночасно йшов пошук доказів «злочинної» діяльності Атамановського у Вінниці. Зрозуміло, їх не могло бути. Тому слідчі пішли іншим шляхом — вишукували докази його «націоналістичних» настроїв. На підтвердження цього були використані реальні факти біографії — участь у студентському культурологічному гуртку і в роботі видавництва «Вернигора», контакти із західноукраїнськими вченими й діячами культури, активна позиція в питаннях «українізації», спроба впорядкування могил галицьких солдатів-русинів, участь у святкуванні ювілею М.С. Грушевського тощо.

Почалися виснажливі допити. Спочатку В.Д. Атамановський, як і переважна більшість обвинувачених, категорично заперечував свою причетність до будь-якої контрреволюційної діяльності, зокрема й до організації «СВУ», доводив своє лояльне ставлення до радянської влади. В усіх протоколах допитів у графі «Служба в антисоветских армиях и учреждениях и организациях (добровольно или по мобилизации)» він зазначав категоричне «Нет» і намагався переконати, що стоїть «на радянській платформі» [19, арк. 34, 35–36]. Атамановський показав, що про «СВУ» він вперше почув у ході слідства від співробітників ОДПУ [80, с. 14–20; 100, с. 372]. Незабаром після арешту він пише «Автобіографію ув'язненого Валентина Отамановського» [80, с. 13–20].

На допитах 10, 11, 12, 19, 20, 24 вересня вчений заявляв приблизно те ж саме, зокрема: «...Категорично заявляю востаннє, що ніколи не збирався повалювати український уряд нашої СРР, ніколи не належав до контрреволюційних організацій та й сама така діяльність мені не властива» або: «В ответ на обвинение в моем участии в украинской контрреволюционной организации, которое будто бы даже подтверждено Ефремовым и Чеховским в своих показаниях, то я заявляю, что это наглая ложь и требую очной ставки» [19, арк. 41–42, 43–45, 46–58, 61–65, 66–71, 75–78]. Ще 9 листопада він тримався заперечувальних показів: «Членом СВУ никогда не был, не состою и не буду состоять. Если есть такие люди, которые утверждают это, то это гнусная ложь» [там само, арк. 121–122].

12 листопада 1929 року В.Д. Атамановському було виголошено постанову про притягнення його до відповідальності як обвинуваченого. Негайна відповідь — лист до начальника Вінницького окружного ДПУ: «Оповіщену мені 12/XI-29 р. постанову про притягнення мене яко звинуваченого я вважаю за безпідставну і вважаю оцим:

1. На п. 14 постанови: зробити мені очне ставлення з акад. Єфремовим та Чехівським, бо все подане в цих пакетах не відповідає дійсності.

2. На п. 5 постанови: я вважав і вважаю працю в контррозвідочних установах (незалежно від уряду та напрямку, який обслуговує така установа) за принижуючу й вимагаю, як глибоко принижений такою образою український науковий робітник, негайного очного ставлення з обвинувачувачами, коли вони є. Своєю чергою працю в українських видавництвах 1918–1920 рр. я можу довести абсолютно авторитетними свідченнями. 12/XI-1929. Валентин Отамановський» [там само, арк. 123–124].

Поступово тиск на обвинувачених зростає. Як встановлено перевіркою за архівною кримінальною справою № 47757 щодо учасників організації «Спілка визволення України» («СВУ»), яку КДБ УРСР закінчив 24 березня 1989 року, ДПУ нехтувало елементарними юридичними нормами, поєднуючи такі нехтування з

іншим основоположним «принципом» діяльності цього репресивного органу — грубим порушенням Кримінально-процесуального кодексу. Зокрема, застосовувалась практика брутального психологічного і фізичного впливу на ув'язнених [100, с. 352]. Підтвердженням такої практики є заява В.Д. Отамановського до ДПУ від 14 листопада 1929 р., у якій він писав: «Безневинно ув'язнений вже скоро три місяці, я не почував вже ніякого прив'язання до життя й відчуваю, як руйнується мій інтелект, а сам я стою на межі божевілля. Щоб припинити ці моральні муки, я готовий підписати Вам «карте бланше», або навіть написати свідчення по Вашій вподобі, щоб таким чином уможливити скоріше моє засудження, бо далі терпіти не можу й волю смерть.

Звичайно, зламаний отак морально та давши неправдиве свідчення, я не матиму права на життя й, незалежно від присуду Найвищої Колегії ДПУ УСРР, відберу собі життя. Проте не перестану повторювати до загину, що всі поставлені мені звинувачення в постанові з 12/ХІ ц. р. є неправильні, а я невинно й несправедливо морально замучений. 14 листопада 1929 року. м. Вінниця. Валентин Отамановський» [19, арк. 125–126].

Деякий час Валентин Дмитрович ще тримався: «Добре знаючи (кому це й знати, як не мені), що ніколи я не належав ні до якої контр-революційної організації, а зокрема й до т. зв. Союзу визволення України, я ніколи й нікому не повірю, що можуть існувати які будь матеріяли, що стверджували б мою приналежність до згаданих організацій. 26 листопада 1929 р. Валентин Отамановський» [там само, арк. 135–136].

Протизаконні методи попереднього слідства таки змусили обвинувачених, зокрема й В.Д. Атамановського, визнати свою вину. Факт визнання зафіксований у заключній частині розділу ХІ обвинувального висновку у справі «Спілки визволення України» від 4 лютого 1930 року. «Дотиснув» Валентина Дмитровича слідчий Ушаков (насправді Ушомирський Зіновій Маркович), який у подальшому «уславився» тим, що домігся визнань від Е.І. Квірінга, П.П. Постишева, М.М. Тухачевського, І.Ф. Федька, В.Я. Чубаря та ін. Правда, треба зауважити, що визнання вини

було частковим: обвинувачений визнав себе за пересічного члена «СВУ» (наголошуючи на тому, що останнім часом припинив будь-яку діяльність у спілці), а від визнання своєї керівної ролі у Вінницькому осередку партії геть відмовився [34, арк. 65–66; 42, с. 319–321; 89, с. 24–29; 100, с. 247; 132, с. 382–386; 133, с. 560].

Згідно з протоколом допиту від 4 січня 1930 року Атамановський дає «признательные» показання, а 10 січня пише «Мое каяття», в якому визнає свою причетність до «СВУ» і провину перед радянською владою [34, арк. 65–66; 89, с. 20–29].

«Мое каяття» В.Д. Отамановського являє собою новий варіант його автобіографії, виправлений ДПУ з метою показати стійкий «націоналістичний» світогляд вченого та його участь в антирадянських рухах. Так, зокрема, в ній з'являються «зізнання» в агітаційно-пропагандистській роботі у військових частинах Центральної Ради в Києві та у збройній обороні Києва від радянських військ разом зі студентською молоддю під Крутами на початку 1918 року; йдеться про «націоналістичні хитання» після завершення громадянської війни та під час роботи у Вінницькій філії ВУАН і перехід на «платформу УНР» під впливом С.О. Єфремова. І все ж таки Валентин Дмитрович залишився вірний своїм уявленням про людську честь і гідність. Окрім прізвища Єфремова, він не назвав жодного імені, зазначаючи: «...структура, особовий склад «СВУ» були мені невідомі», «не ясною була і тактика «СВУ». А якою відкритою іронією над організаторами фарсу сповнені такі рядки «каяття» Отамановського: «Мої націоналістичні хитання були інколи непомітні навіть для мене самого, і я щиро вважав себе за людину радянської орієнтації» [89, с. 24].

У постскрипті до свого «зізнання» вчений по суті залишив ключ до розуміння самої його появи. Зацитуємо текст повністю: «Я пишу оце під час хворости, під час гострого нападу коліту, й тому виклад мабуть не всюди добрий. Я не зробив цього зізнання давніше не зі страху перед органами радянської влади та судовими органами, але виключно тому, що вважав себе зв'язаним словом честі, даним академіку Єфремову. Я не один раз поривав-

ся зробити це зізнання й полегшити переведення слідства; були моменти, коли я йшов навіть для цього з власної ініціативи до слідчого, але в дорозі роздумував це зробити, не будучи в стані зламати своє слово. Зізнання академіка Єфремова звільнило мене від цієї обіцянки, і я вважав за можливе відтоді оповісти все, без ніяких затаювань. Я знаю, що моє замовчування є також акт кари гідний, але такою вже є моя психічна структура, зламати яку я не мав сили. В. Отамановський» [там само, с. 29].

Зрозуміло, що саме «психічна структура» порядної людини дозволила В.Д. Отамановському назвати академіка С.О. Єфремова тільки після того, як він обмовив сам себе та інших обвинувачених, включаючи Валентина Дмитровича.

Одним з провідних мотивів для каяття стала загроза родичам Валентина Дмитровича. Як видно з протоколу допиту від 4 січня 1930 року і з «Мого каяття», написаного 10 січня 1930 року, всіляко обмовлюючи себе в антирадянській діяльності, В.Д. Отамановський намагався таким чином «вигородити» свого рідного брата Михайла — відповідального секретаря Вінницької окружної комісії в справі українізації. Що йому врешті-решт і вдалося: Михайло не проходив у процесі «СВУ» як обвинувачений [34, арк. 65–66; 89, с. 25–26].

Аналіз матеріалів кримінальної справи свідчить про те, що докази, які підтверджують здійснення В.Д. Атамановським (як і всіма іншими підсудними) будь-яких контрреволюційних злочинів, — відсутні. Обвинувальний висновок було побудовано на неконкретних і суперечливих показах інших обвинувачених (насамперед С.О. Єфремова) і власному визнанні вини Атамановським.

Як відомо, показовий процес над сорока п'ятьма керівниками і головними діячами так званої «СВУ» відкрився в оперному театрі Харкова 9 березня 1930 року. Долучення В.Д. Отамановського до групи головних обвинувачуваних по справі «СВУ» ще раз доводить його значущість у тодішньому українському академічному житті, адже організатори процесу, з метою скомпрометувати в очах трудящих український академічний загал як антирадян-

ський, виставили контрреволюційними ватажками найяскравіших його представників.

У ході судового слідства деякі обвинувачувані змінили свої покази. Це стосується насамперед С.О. Єфремова. На судовому засіданні врешті-решт відбувся його діалог з В.Д. Атамановським (у стенографічному звіті саме таке написання) [118, с. 234–236], що передбачалося процедурою судового слідства після закінчення допиту підсудних. Валентин Дмитрович скористався правом ставити запитання С.О. Єфремову. При цьому поведився дуже коректно, але наполегливо, і домогся бажаного. Ось як про це сказано у «Довідці про підсумки додаткової перевірки за архівною кримінальною справою № 47757 щодо учасників організації «Спілка визволення України» («СВУ»)» КДБ УРСР від 24 березня 1989 року: «Из ответов подсудимого Ефремова С.А. на вопросы подсудимого Атамановского В.Д. в судебном процессе видно, что ячейки «СВУ» в г. Виннице не существовало; Ефремов лишь полагал, что она там могла быть, поскольку в 1926 году он говорил Атамановскому о создании «СВУ». Согласно показаниям, данным в суде Атамановским В.Д., ячейки «СВУ» в г. Виннице создано не было» [100, с. 399]. Отже, доказова база провини В.Д. Атамановського, побудована на показах С.О. Єфремова, фактично розсипалася. Проте обвинувачення про організацію й керівництво Вінницькою філією «СВУ», висунуте проти В.Д. Атамановського, не було зняте.

19 квітня 1930 року Верховним Судом УСРР за «організаційну контрреволюційну діяльність» і участь в «СВУ» були засуджені до різних термінів покарання всі сорок п'ять осіб, притягнуті до відповідальності. Серед них і директор Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки ВУАН Валентин Дмитрович Атамановський за ст. 54¹¹ та 54² КК УСРР до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах з пораженням у правах терміном на 2 роки [1, с. 313; 20, арк. 7; 100, с. 14–15, 352].

Свого часу, наприкінці 80-х, редакція журналу «Вітчизна» доручила проаналізувати сфабриковану справу «СВУ» досвідченому юристові А. Болабольшенку, який у спеціальній статті ви-

світлив усю «законність» підстав, на яких сорок п'ять українських вчених, учителів і літераторів опинилися на лаві підсудних, а потім були суворо покарані. Основна думка, якої дійшов автор статті, полягає в тому, що академіка С. Єфремова судили не за дії, які могли б становити склад злочину, а за переконання. Це була варварська акція, недопустима в демократичному цивілізованому суспільстві. Аналізуючи систему доказів, покладених в основу обвинувального вироку, автор доводить його абсолютну несправедливість. Наголошується, що під час судового розгляду були допущені грубі порушення процесуальних норм, не вівся протокол процесу, а якщо у справі немає протоколу, вирок має бути беззастережно скасований [11].

У протесті Прокуратури УРСР по «справі “СВУ”» від 1989 р. зокрема зазначено: «Речових доказів у справі немає, а долучені до неї документи не свідчать про протиправну діяльність засуджених. Деякі з них — це наукові праці, дослідження та публікації.

Висновок про вину Єфремова, Чеховського, Отамановського та інших ґрунтується винятково на свідченнях, що їх дали засуджені на слідстві і в суді, в яких вони з примусу визнавали свою вину.

Оцінюючи ці свідчення, органи слідства і суд ігнорували одну з найважливіших вимог закону про те, що жоден доказ, у тому числі й визнання підсудним своєї вини, не набуває заздальгідь установленної сили, і такі свідчення можуть бути покладені в основу обвинувального вироку лише за умови, якщо підтверджується сукупність інших фактичних даних. У даній конкретній справі свідчення підсудних — неконкретні і суперечливі, не відповідають фактичним обставинам, не підтверджуються об'єктивно і одержані в результаті грубих порушень законності під час попереднього слідства і в суді» [98].

11 серпня 1989 року Пленум Верховного Суду УРСР скасував судові рішення у справі «Спілки визволення України» і припинив її у зв'язку з відсутністю у діях засуджених складу злочину та реабілітував усіх членів так званого «СВУ». Проте Валентинові Дмитровичу дожити до цього не судилося.

Щодо подальшої долі В.Д. Отамановського, то він (і це було характерно для того часу) після відбуття терміну покарання повторно був засуджений колегією ОДПУ 1 липня 1934 року на заслання до Татарської АРСР і звільнений тільки 26 серпня 1936 року [1, с. 313; 20, арк. 5 зв.; 100, с. 88]. Про закінчення репресій стосовно нього свідчить також профспілковий квиток, що зберігся. Часом вступу до профспілки зазначено 1936-й рік. А як відомо, в СРСР особи, обмежені в громадянських правах, не мали права членства у профспілках.

По закінченні терміну заслання Валентин Дмитрович залишився в Казані, звідки родом була його дружина Марія Іванівна Григор'єва-Отамановська, 1898 року народження, медична сестра за фахом. Він працював помічником директора з наукової частини та завідувачем відділу рукописів і рідкісних книг наукової бібліотеки Казанського університету ім. В.І. Леніна. Паралельно викладав у казанських медичних вишах латинську та іноземні мови. А таких вишів у Казані на той час було аж три: медичний інститут, інститут удосконалення лікарів, інститут епідеміології та гігієни. Так от, у першому Валентин Дмитрович працював старшим викладачем, а в другому і третьому — викладачем і референтом іноземної медичної літератури. У 1944 році МОЗ РРФСР відрядив його на 1944/1945 навчальний рік у м. Краснодар на посаду завідувача кафедри латинської мови Кубанського медичного інституту, для зміцнення кадрового складу після ревакуації. Це дало можливість вченому екстерном скласти іспити за повний курс Краснодарського педагогічного інституту зі спеціальності «історія» і 1945 р. отримати офіційний радянський диплом історика. Відтоді з'явилася можливість ставити питання про захист кандидатської дисертації, який і відбувся 1946 р. у Московському ордену Леніна державному університеті ім. М.В. Ломоносова. Тема дисертації: «Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV–XVII вв.». У 1947 році вчена рада Кримського медичного інституту обрала В.Д. Отамановського за конкурсом завідувачем кафедри іноземних мов, і він перебрався

до Сімферополя. Того ж року отримав учене звання доцента [З, арк. 2 зв., 3, 4, 5, 6, 10, 14, 22, 33, 35, 37].

Закінчена і захищена В.Д. Отамановським кандидатська дисертація була підсумком копійної двадцятип'ятирічної праці над історією Поділля. В ній дослідник висвітлив проблему еволюції правового стану і облаштування Вінниці на фоні соціально-економічного розвитку Побужжя XIV–XVII століть та процесу утворення станів. Тобто дослідження В.Д. Отамановського мало історико-юридичний характер. Учений наголошує, що феодальне місто є закономірним результатом розвитку продуктивних сил. Однак місто не завжди досягало певної зрілості і в різних країнах мало свою специфіку розвитку, що особливо помітно при порівнянні феодальних міст Західної та Східної Європи [68].

Дисертант, взявши Вінницю як тип українського міста південного Правобережжя в колонізаційних умовах XIV–XVII ст., поставив собі за мету дослідити на локальному матеріалі такі наріжні та спірні питання стосовно українського міста і розвитку українського міського ладу: а) походження давніх міст південного Правобережжя (як основну передумову генези українського міського ладу); б) коли і в силу яких соціально-економічних факторів виникло в цьому періоді місто у правовому тлумаченні (тобто автономний від волості організм, який користувався в управлінні і судочинстві «місцевим» правом, відмінним від права земського); в) якими були фактори, що визначали еволюцію правового стану українського міста і його облаштування; г) роль магдебурзького права в розвитку українського міста південного Правобережжя XIV–XVII ст. [там само].

Автор демонструє, що своєрідну спробу історичного обґрунтування німецьких планів захоплення України являють собою праці історика німецького права А. Гальбана. Останній доводив, що Україна завжди була форпостом німецького міського права на сході, а історія українського міського ладу і міського права XIV–XVIII століть є, власне, одним з розділів історії німецького права [там само].

На протигагу дослідженням А. Гальбана, В.Д. Отамановський спирається на обґрунтовану радянськими вченими концепцію, відповідно до якої давньоруські міста XI–XIII ст. проходили такий же шлях самобутнього розвитку, як і західноєвропейські міста. Він прагне поширити цю концепцію на українське феодальне місто XIV–XVII ст.

Аналіз величезної кількості архівних матеріалів стосовно Вінниці дозволив В.Д. Отамановському зробити декілька дуже важливих висновків у плані поставлених завдань [там само]. Наведемо їх детально:

1. Давнє місто південного Правобережжя походить із сільського поселення. А таке місто, яке походило із сільської громади, в господарсько-юридичному відношенні завжди залишалося землеробською громадою, тому для кожного періоду існування обсяг земельних прав міста визначав правовий стан міської громади. Оскільки в умовах феодалізму заняття землеробством завжди призводило до закріпачення міщан, то не привілеї на магдебурзьке право визначали правовий статус міста і форми міського устрою, а рівень ремісничо-торговельного розвитку міста і міра його відокремлення від землеробства.

2. Розвиток на Брацлавщині в XVI ст. поміщицького фільваркового господарства, яке поглинуло дрібне селянське господарство, призвело у другій половині XVI ст. до експропріації старостою вінницьких міських земель, до закріпачення вільного міського стану, до втрати Вінницею торгово-промислових прав і автономії.

3. Паралельно з розвитком у XVI–XVII ст. феодально-кріпосницької системи відбувалось перетворення Вінниці на місто в економічному розумінні, тобто на торговельно-промисловий центр. Розквіт фільваркового господарства на Побужжі в кінці XVI – на початку XVII ст. і збільшення товарообміну стали поштовхом до розвитку міського життя у Вінниці і до перетворення її на економічний центр усієї Брацлавщини.

4. Необхідною передумовою виникнення в XVI–XVII ст. міста у правовому сенсі були перетворення міського поселення на

місто в економічному розумінні та консолідація міського населення в однорідну спільноту, об'єднану спільними економічними інтересами і бажанням звільнитися від феодального гніту і повернути втрачені права міста.

5. Надання Вінниці в 1640 р. автономії та земельних і торговельно-промислових прав, перетворення її на місто в правовому розумінні було результатом договору міста зі старостою, укладеного 1638 р., а також отримання королівської «привілеї» на магдебурзьке право у 1640 р.

6. Еволюція облаштування Вінниці тривала упродовж XIV–XVII ст., паралельно і в безпосередній залежності від еволюції правового стану міста. Генезу Вінниці та інших давніх міст Побужжя як колишніх сільських громад слід шукати в облаштуванні давніх сільських громад Побужжя. При перетворенні Вінниці на місто рецепція зовнішніх форм феодального стану в князівстві Литовському спочатку відобразилася лише на зміні назви керівника громади: отаман (голова сільської громади) перетворився на вїйт (голову міської громади). Зіставлення функцій отамана XIV–XV ст. з функціями виборних вінницьких вїїтів XV–XVI століть виявило, що вони генетично тотожні.

В.Д. Отамановський наголошує, що з 60-х років XVI ст. Вінниця втрачає автономію, а вїйт із виборного голови громади перетворюється на старостового слугу. В результаті феодального договору 1638 р. із сеньйором міста Вінниця отримує самоврядування, і відтоді місто очолює вінницький місцевий уряд (вїйт і шестеро бурмістрів) із самостійними адміністративно-господарськими і судовими функціями.

Вчений дійшов висновку, що не норми магдебурзького права визначали правове становище українського міста XIV–XVII століть, у тому числі й Вінниці, а економічні відносини між містом і феодальним сеньйором. Отамановський доводить, що роль магдебурзького права в історії міського ладу у Вінниці була незначною. Якби за основу міської конституції були взяті не організаційні форми магдебурзького ладу, а, наприклад, комунальна хартія французького типу, ця заміна ніяк не позначилась би на

правовому стані міста і незначною мірою вплинула на характер його облаштування [там само].

Восени 1992 р. вихованець Вінницького педінституту Юрій Савчук, працюючи в Москві у фонді дисертацій колишньої Державної бібліотеки СРСР ім. В.І. Леніна, натрапив на кандидатську дисертацію В.Д. Отамановського. Він зняв ксерокопію і, повернувшись до Вінниці, ініціював її видання. Ідею Савчука охоче підхопили видавці, учені-історики й філологи, друзі науки. Їм на допомогу прийшли спеціалісти зі Львова. Усі разом вони допомогли народженню цінного видання, яке стало гідним пам'ятником ученому. Книга, видана за благодійні кошти, отримала назву «Вінниця в XIV–XVII ст.: Історичне дослідження» [79]. Вона оснащена новим науково-довідковим апаратом, доробленим групою сучасних істориків, перекладачів, бібліографів і картографів. Польські та латинські тексти перекладені українською мовою [там само, с. 6].

Зібраного стосовно Вінниці матеріалу Валентині Дмитровичу цілком вистачало й на докторську дисертацію. Тому 1949 р. він подав до вченої ради того ж таки Московського університету дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук «Винница как тип украинского города южного Правобережья XVIII в.: Эволюция правового положения и устройства на фоне социально-экономического развития Брацлавщины XVII–XVIII вв. и процесса образования городского сословия».

Енергія і дослідницький талант В.Д. Отамановського, наявність значної кількості архівних джерел, зокрема дуже цінних рукописів, а також фольклорного матеріалу, дали можливість створити дослідження, яке могло стати науковою подією у вітчизняній історіографії. Але захист було скасовано. З якої причини — достеменно невідомо. Деякі історики вважають, що членів спеціалізованої вченої ради не задовольнила «вузькість» територіальних і хронологічних меж дисертації (тоді існував російський термін «мелкотемье»). Вони вважали, що проблеми розвитку українського феодального міста некоректно розглядати на прикладі однієї тільки Вінниці у часових межах одного століття: це

для докторської дисертації несолідно, тому що не дуже показово. На жаль, у Радянському Союзі повсюдно панувала гігантоманія, і наукова сфера не була винятком. До нас дійшов лише автореферат цієї дисертації, надрукований у Сімферополі (в Кримському медичному інституті, де працював тоді Валентин Дмитрович), у якому зазначається, що робота виконувалася в Києві–Казані протягом 1924–1947 років, обсяг сягав 409 сторінок [69].

Знайомство з авторефератом показало, що в цьому дослідженні В.Д. Отамановський продемонстрував, як реставрація на Брацлавщині у XVIII ст. феодальних відносин спричинила регресивний процес, а втрата земельних прав знову повернула до закріпачення міського стану, до втрати автономії та повторного переходу міста під юрисдикцію старости. І цей інволюційний процес не могли призупинити жодні королівські привілеї, в тому числі привілеї на магдебурзьке право. Усе визначали закони економічного розвитку [там само].

В.Д. Отамановський своїм дослідженням довів, що усе XVIII століття на Правобережній Україні позначене послідовною боротьбою міст, які відновлювалися, за свої права й вольності, набуті під час економічного піднесення XVI–XVII ст. і ліквідовані старостами в економічно знесилених міських громадах після Руїни. Ця боротьба в різних містах (Кам'янці-Подільському, Ковелі, Луцьку, Кременці, Житомирі та інших) відбувалася не одночасно, тому що момент виступу в кожному місті залежав від рівня його економічного розвитку, від процесу утворення вільного міського стану, а також від взаємовідносин з місцевою кагальною громадою. Однак описаний процес мав по різних містах Правобережної України дивовижно схожий перебіг. Цей загальний процес уможливив захоплення вінницькою шляхтою керівництва у місцевому самоврядуванні та судах, масовий перехід міської нерухомості під контроль шляхтичів, а також небезпечну конкуренцію шляхти в експлуатації міських вольностей [там само].

Щоб виконати своє завдання, В.Д. Отамановський, відповідно до сучасного йому розуміння історичного процесу, вивчав місто як економічно невід'ємну частину певної території, тобто ви-

вчав Вінницю на тлі суспільно-економічного розвитку південного Правобережжя в колонізаційних обставинах XVIII ст.

Заглиблюючись в історію Вінниці, окрім друкованих матеріалів, В.Д. Отамановський використав також рукописні джерела, яких до нього не торкалася рука дослідника. Ці матеріали стали доступними йому завдяки співпраці з Центральним державним архівом давніх актів (з відділом Литовської метрики) у Москві, Київським центральним архівом давніх актів, бібліотекою Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Варшавським головним архівом давніх актів, Варшавським скарбовим архівом, Вінницьким архівом та Львівським Бернардинським архівом [там само]. Почуття глибокої подяки автор завжди відчував до колишнього голови Комісії для вивчення західноруського та українського права при Українській академії наук академіка М. Василенка, який від 1921 р. керував його науковими пошуками. Цікаві джерела для написання роботи порадили В.Д. Отамановському знавець подільської старовини Ю. Сіцінський та знавець Вінницької старовини І. Шипович. Керівник кафедри іранської філології Української академії наук академік А. Кримський допоміг визначити прізвища вінницьких міщан тюркського та орієнтального походження [112, с. 95].

Варто наголосити, що В.Д. Отамановському вдалося увести до наукового обігу сотні раніше невідомих документів, на які спираються навіть сучасні історики України та Поділля, оскільки під час Великої Вітчизняної війни вони були безповоротно втрачені. Безперечно, В.Д. Отамановський саме завдяки історичним дослідженням м. Вінниці став біля витоків українського історичного краєзнавства.

Свого часу В.Д. Отамановський зазначав, що історію Вінниці він задумав і писав переважно у «Мурах» — будинкові колишньої Вінницької єзуїтської колегії початку XVII ст., що височить над р. Бугом на Лисій горі, неначе підноситься над містом як мовчазний свідок, а іноді й учасник описаних ним подій. З авторових вікон та подвір'я цього будинку відкривається велична панорама самої історії. У будинку колегії, а можливо, навіть у тодішньому

помешканні автора, не раз відбувалися судові засідання в суперечках між вінницькою міщанською громадою та вінницьким старостою й іншими учасниками процесів. Таке історичне довкілля не тільки заохочувало автора до подальших студій. Перебування у Вінниці, в самому серці давніх подій, уможливило історикотопографічні розвідки, підвело до багатьох висновків, яких ніколи не зробив би автор із самих тільки архівних студій [там само, с. 95–96].

Ще сім років знадобилося Валентиніві Дмитровичу для закінчення докторської роботи. За цей час він мусив знову змінити місце роботи і проживання — переїхав до Саратова, де від серпня 1949 до вересня 1955 років працював на посаді завідувача кафедри латинської мови Саратовського медичного університету, з вересня 1955 до вересня 1956 — був завідувачем курсу латини при кафедрі іноземних мов, а з вересня 1956 по жовтень 1958 — завідувачем кафедри іноземних мов з курсом латини. Однак гідних житлових умов у Саратові вчений не мав [З, арк. 1, 2 зв., 4, 5, 7, 19, 33].

Нарешті 1956 р. В.Д. Отамановський захищає докторську дисертацію на тему «Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.: Проблема возникновения и развития украинского феодального города», що розгорнулася на два томи загальним обсягом 50 друкованих аркушів. Але це відбулось не в Московському, а в Ленінградському університеті, хоча в авторефераті вказано, що дисертація виконана на історичному факультеті МДУ імені М.В. Ломоносова. Офіційними опонентами здобувача докторського наукового ступеня були корифеї радянської історичної науки — академік М.М. Тихомиров, професори В.О. Голобуцький, В.В. Мавродін, А.В. Предтеченський. [З, арк. 7, 14, 23, 35, 38; 16, с. 119].

Ця двотомна дисертаційна робота обсягом 918 сторінок (плюс XV сторінок бібліографії) складається з 4-х розділів, 17-ти параграфів. Дисертація має ґрунтовний науково-довідковий апарат (зокрема посилання на давньоруські, польські, італійські,

французькі джерела) та цінні документальні додатки. Автором за 1924–1953 роки було опрацьовано понад 700 актових книг різних установ і організацій Правобережної України XVII–XVIII ст. (особливо магістратів і цехів), використано значну кількість друкованих джерел і наукової літератури. Бібліографічний апарат містить 214 назв, у т. ч. 69 — польською, латинською та іншими мовами [70].

Актові книги установ і організацій Правобережної України другої половини XVII — першої половини XVIII ст. продемонстрували нещадну заміну української мови на польську. Оскільки ж конституцією 1696 р. шляхетська Польща анулювала забезпечені Люблінською унією права для української мови, а в другій чверті XVIII ст. зовсім витіснила її з офіційної документації, то всі рукописні джерела цього періоду, використані в дисертації, були написані польською мовою, невелика їх частина — доволі поганою актовою латиною. Збереглося дуже небагато документів українськомовних, але в польській транскрипції.

З-поміж друкованих джерел В.Д. Отамановський використав такі фундаментальні видання, як «Архив Юго-Западной России», «Акты Южной и Западной России», «Литовський статут», «*Volumina Legum*», «Полное собрание законов Российской империи», а також велику кількість монастирських «хронік», мемуарів, монографій XVII–XVIII ст., польський ліберальний економічний журнал другої половини XVIII ст. «*Dziennik Handlowy*» та ін.

До першого тому дисертації додано карту міст Правобережної України за період від середини XVII ст. до 1793 р., на якій, окрім районів металодобувної промисловості, торговельних трактів, річкових каналів і пристаней, адміністративних центрів воєводств та повітів, особливо виділені міста, які існували в X–XIII ст., в XV–XVIII ст., зазнали в 1672–1699 роках турецької окупації, а також міста, що були центрами феодално-католицької агресії, тобто місцем розташування католицьких чи базиліанських монастирів з їхніми школами й місіями.

В актуальності свого дослідження дисертант був переконаний. Річ у тому, що в результаті наслідування західноєвропейських

(особливо німецьких) учених в історичній науці слов'янських народів ще панувала теорія про принципово неоднаковий розвиток західноєвропейських міст і міст слов'янських. Згідно з цією концепцією, міста Заходу розвивалися самостійно, еволюційним шляхом, у процесі економічного розвитку — як ремісничо-торговельні центри доволі заселених сільських округ, внаслідок чого вони й перетворювалися на осередки духовного життя, культури і прогресу. На противагу цьому, міста Східної Європи нібито створювалися в результаті одноразового заснування урядом і подальшої урядової колонізації, а відтак, залишаючись у період феодалізму лише військово-адміністративними центрами малозаселених округ, вони не могли стати осередками духовного життя й культури. Таким чином було створено дві теорії походження і розвитку міст: «еволюційна» — для міст Заходу і «колонізаційна» — для міст слов'янських.

В.Д. Отамановський вказує на те, що німецькі вчені Реппель, фон Белоу, Гальбан, Кінкель та інші стверджували, ніби в Чехії, Польщі, Литві, Україні та Білорусі до рецесії німецького міського права не існувало ні міського ладу, ні міст в європейському розумінні. На їхній погляд, міста, які виникли в цих країнах після рецесії німецького права, хоча й стали самокерованими і схожими в цьому плані на німецькі, проте залишалися тільки їх жалюгідною подобою.

Здобувач доводив необхідність свого дисертаційного дослідження. Адже вітчизняна наука, навіть в особі таких видатних істориків, як М.Ф. Владимирський-Буданов і В.Б. Антонович, не протистояла вказаним поглядам, а «колонізаційна» теорія до появи робіт В.Д. Отамановського не була остаточно подолана. Хоча нищівних ударів по ній завдали радянські історики М.М. Тихомиров і Б.О. Рібаков. Перший у своєму дослідженні «Древнерусские города» (1946) довів, що давньоруські міста домонгольського типу нічим не поступалися західноєвропейським за рівнем культурно-економічного розвитку, проходили з ними один і той же шлях розвитку; там створювався міський лад, аналогічний до західноєвропейського, а могутність міського стану XI–XIII ст. де-

монструють договори міщан з князями, що й забезпечувало міс-там певну незалежність [120].

Другий вчений, дослідивши у праці «Ремесло древней Руси» (1948) розвиток давньоруської ремісничої промисловості й показавши, що за технічною досконалістю і майстерністю деякі галузі давньоруського ремісництва перевершували західноєвропейський рівень, дійшов однозначного висновку: давньоруське середньовічне місто розвивалося тим само шляхом і за тими само законами, що й середньовічне місто Заходу [109].

І все ж таки «колонізаційної» теорії на середину 50-х років минулого століття ще дотримувалися досить поважні польські та чеські історики [70, с. 3–5].

Дуже важливим і маловивченим залишалось і питання про значення магдебурзького права для України. Всупереч твердженням деяких представників польської історіографії В.Д. Отамановський довів, що після Руїни, у надзвичайно важкому становищі (при постійних татарських набігах і в умовах турецького панування на межиріччі Дністра і Бугу в 1672–1699 роках), відбудова середньої та південної смуги Правобережної України відбулася лише завдяки героїзму й самовідданій праці українських народних мас, але аж ніяк не в результаті шляхетської колонізації.

Документальний матеріал, зібраний вченим, показує неухильне зростання в Правобережній Україні товарності поміщицького господарства з кінця XVII, особливо у другій чверті XVIII ст., з виходом надлишків товарної продукції на внутрішній та зовнішній ринки. Неухильне зростання товарного виробництва обумовило також інтенсивний розвиток тісно пов'язаних з торговельним землеробством сільськогосподарських підприємств. Яскравим показником досягнутого в цей час у північно-західному Поділлі високого рівня розвитку фільваркового господарства (і як наслідок — переходу на товарне виробництво зерна, до інтенсивнішого розвитку гуральництва) є виникнення саме тоді в м. Сатанові Кам'янецького повіту першої відомої нам у Правобережній Україні капіталістичної мануфактури — мідноливарного підприємства для виробництва винокурних казанів.

Завдяки неухильному зростанню у північно-західній частині Правобережної України продуктивних сил і внутрішнього ринку в останній чверті XVII ст. тут складаються економічні передумови для відновлення й розвитку феодального міста. І дійсно, наприкінці XVII — на початку XVIII ст. міста Дубно, Кременець, Луцьк, Ковель, Олика, Кам'янець-Подільський, Сатанів, Шаргород та інші перетворюються в значні ремісничо-торговельні центри, поселення суто міського типу.

Як показують приклади Бара, Вінниці, Летичева, Хмільника й інших міст середньої смуги Правобережної України, там економічні умови для відновлення й розквіту міст складаються тільки з другої чверті XVIII ст., тому що в цьому регіоні саме відтоді фільваркова система господарювання стає провідною. А міста південної частини Правобережної України аж до середини XVIII ст. економічно майже нічим не відрізнялися від сіл, бо для них провідною галуззю народного господарства залишалося ізольоване й чисто споживче, натуральне господарство селян і міщан-хліборобів [там само, с. 8–11].

Аналізуючи становлення міського ладу, В.Д. Отамановський, всупереч вищеназаним представникам німецької історіографії та їх прихильникам, доводить, що в Правобережній Україні до введення магдебурзького права існував самобутній міський лад, заснований на традиціях і нормах як давньоруського права, так і українського звичаєвого права. Невід'ємною частиною цього ладу був незалежний, так званий копний суд — суд сільської громади, який правила загальні збори мешканців певного поселення.

У північно-західній частині Правобережної України цей міський лад ще зберігався упродовж XIV — першої половини XVI ст., в середній частині він проіснував майже до кінця XVI, а в південно-східній частині сліди його існування виявляються навіть у другій половині XVII ст. Живим реліктом цього давнього міського ладу була понад чотири століття українська міщанська громада в Кам'янці-Подільському. Вона зберігала свій самобутній устрій і суд до початку XVIII століття [там само, с. 11].

У боротьбі за національну незалежність український народ спирався на потужну культуру Давньої Русі. З метою його ідеологічного поневолення шляхта, вже починаючи від XV ст., проводила планомірну політику знищення всього суто українського. Зокрема вона заміняла український міський лад, що склався на основі давньоруського права, польським міським ладом, основою якого було магдебурзьке право, з одночасною заміною узвичаєного ремісничого устрою на цехові організації польсько-німецького зразка. Попри потужне прагнення шляхетської Польщі знищити на українських землях давній міський лад, його залишки в містах Правобережної України спостерігалися до кінця XVIII ст.

Вивчення елементів самобутнього міського ладу в правобережних містах у зв'язку із зафіксованими в Литовському статуті основними принципами давнього копного права дало можливість переконатися, що основною рисою цього права була участь у судових і найважливіших адміністративних функціях усіх членів міської громади. На відміну від українського демократизму, магдебурзьке право передавало адміністративні й судові функції виведеним з-під контролю міської громади замкненим установам, члени яких обиралися довічно, шляхом кооптації (тобто без участі громади), що практично завжди призводило до олігархії. І якщо в досліджуваний період міські уряди у правобережних містах, які базувалися на магдебурзькому праві, виносили всі найважливіші справи на обговорення громади, насамперед цехових організацій ремісників, то це — безсумнівні залишки давньоруського права у правосвідомості містян, але ніяк не вплив магдебурзького права, — вважав В.Д. Отамановський [там само, с. 12].

Критикуючи М.Ф. Владимирського-Буданова і В.Б. Антоновича, дисертант дійшов до зовсім протилежних висновків щодо виникнення, місця, ролі та значення ремісничих об'єднань у соціально-економічному і культурному житті правобережного феодалного міста. Згідно з даними В.Д. Отамановського, ремісничі об'єднання виникали в містах незалежно від запровадження там магдебурзького права, а їх виникнення й існування було такою ж необхідністю для захисту від постійного тиску феодалів та від кон-

куренції захожих ремісників, як і у містах Західної Європи. Саме цехові об'єднання формували на Правобережній Україні в період феодалізму міську культуру, міське право та міський побут.

У феодальних містах Правобережної України ремісники були організовані приблизно так само, як і в містах феодальної Європи. Взагалі, В.Д. Отамановський вважав, що його розвідки повністю спростовують погляди тих вчених, які вважали, що українське феодальне місто проходило інший шлях соціально-економічного розвитку, ніж західноєвропейські феодальні міста [там само, с. 12–14].

Занепад міст Правобережної України, як і міст по всій Речі Посполитій, відбувався у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в результаті загострення економічних і класових протиріч панщинно-фільваркової системи, що зайшла у безвихідь. Іншими причинами цього процесу були: необмежений шляхетський імпорт дешевих іноземних виробів і безмитний експорт сільськогосподарських продуктів без посередництва міст; монополія шляхти на виробництво й продаж вина, на володіння млинами та інші економічні привілеї. Коротше кажучи, безпосередньою причиною занепаду цілком розвинених феодальних міст Правобережної України була недостатня потужність внутрішнього ринку, що гальмувала розвиток міст, а спричинялася вона грабіжницькою аграрною політикою шляхти і стрімким зубожінням розореного феодальною експлуатацією селянства.

На тлі загального занепаду міст у другій чверті XVIII ст. особливо загострюються соціальні протиріччя серед цеховиків у містах північно-західної частини Правобережної України. Оскільки в цей період командне становище у цехах захоплюють майстри-поляки, то соціальні питання неминуче сплітаються в єдиний вузол із суперечностями національними та релігійно-культурними [там само].

Традиції багатовікової боротьби міщан із шляхтою за права міст і нові умови матеріального життя започаткували в досліджуваній В.Д. Отамановським період нову, антифеодальну ідеологію, що стала частиною специфічної для цієї доби міської культури.

А міська культура поставала зі створених українськими цеховими ремісниками братств, які були організаціями опору поневоленого українського народу полонізації та покатоличенню. Джерела свідчать, що аж до початку XVIII ст. правобережні цехи, тобто майстри разом з підмайстрами та учнями, повним складом вступали до загальноміських братств і вливалися в активну боротьбу як з польськими феодалами на ідеологічному й культурному фронтах, так і в національно-визвольну війну проти шляхетської Польщі.

Однак у першій чверті XVIII ст. командні позиції у цехах північно-західних міст Правобережної України поступово переходили до майстрів-поляків, а це підривало культурну діяльність братств і зрештою спричиняло різке зниження культурного рівня міст у порівнянні з періодом XVI — першої половини XVII ст. Наприкінці першої чверті XVIII ст., як повідомляє В.Д. Отамановський, цехи у північно-західних містах були охоплені національними та релігійними суперечностями і перетворювалися на знаряддя покатоличення й полонізації: майстри-поляки примушували своїх підмайстерків та учнів розмовляти по-польському, брати участь у католицьких церковних відправах тощо.

Результати дисертаційних пошуків В.Д.Отамановського доводять, що в досліджуваній період внаслідок правотворчої діяльності міських судів на міському ґрунті формувалися нові юридичні уявлення, що відповідали запитам міського стану й витіснили норми магдебурзького права. Наведені вченим документальні дані незаперечно доводять, що по немайнових злочинах українське звичаєве право на той час майже зовсім витіснило жорсткі норми магдебурзького права і замінило їх м'якшими нормами українського права, які мали безсумнівний генетичний зв'язок з досить гуманними давньоруськими традиціями.

Боротьба міського стану із забобонами середньовічно-феодальної доби в побуті й лікуванні приводить до усунення з економічно успішних міст Правобережної України чаклунів-«чаровників» і оповитих містикою знахарів. Їх невдовзі заступають далекі від містики реміснича медицина і ремісниче акушерство. Цей процес, безумовно, був історично прогресивним і

засвідчив матеріалістичну спрямованість складного світогляду жителів тогочасних міст.

Наведені автором дані доводять, що нова ідеологія і нова, специфічна міська культура, а також новий побут, що складався всередині неї, за своїм характером мало чим відрізнялися від ідеології, культури й побуту західноєвропейського феодального міста.

Однак, незважаючи на всі зусилля народних мас, у першій половині XVIII ст. культурний рівень міст Правобережної України був нижчим за їхній культурний рівень першої половини XVII століття і набагато нижчим — у порівнянні з містами звільненої від польського ярма східної України. Внаслідок економічного занепаду міст, запеклих гонінь на українську мову та культуру, національної зради української шляхти й перетворення цих північно-західних міст у знаряддя покатоличення й колонізації, шляхетська Польща і Ватикан досягли в другій чверті XVIII ст. значних зрушень у справі духовного поневолення міського населення частини Правобережжя. Сили народного спротиву були зломлені: українська мова зникла з міських установ і судів, цехів та церковного побуту, братські школи стали непотрібними, отже виникла реальна загроза геноциду українського народу [там само, с. 15–19].

У розвитку сільського господарства Правобережної України друга половина XVIII ст. позначена масштабним переходом від феодального способу виробництва до капіталістичного. Відбувся цей перехід шляхом розвитку торговельного землеробства і скотарства з одночасним розвитком сільськогосподарських технічних виробництв (гурального, броварного тощо).

У містах цього регіону яскравим показником зміни способів виробництва став неухильний розвиток внутрішнього ринку й тісно пов'язане з ним зростання міст взагалі та кількості мануфактур у них зокрема. При цьому кріпосна дворянська мануфактура поступово перетворювалась на кріпосну дворянсько-купецьку мануфактуру, а поряд із цим повсюдно зароджувалася капіталістична мануфактура.

Торгівля міст Правобережної України регулювалася давно застарілими «привілеями» феодального періоду, а її розвиток відчутно гальмувало стягнення феодалами на торговельних шляхах прохідних мит, однак неухильне зростання продуктивних сил і зміцнення ринкових зв'язків сприяли економічному піднесенню Правобережжя та збільшенню його заселеності, розвиткові існуючих міст та появі нових міст і містечок. На значні центри експортно-імпортової торгівлі перетворюються в цей період Бердичів, Біла Церква, Богуслав, Вінниця, Житомир, Канів, Корсунь, Немирів, Паволоч, Умань, Фастів, Чорнобиль.

В умовах переходу від феодального до капіталістичного способу виробництва процес соціально-економічної диференціації міського населення прискорюється, відбувається майнове, а потім і соціальне розшарування дрібних хліборобів-міщан. Поступово вони розподіляються на дві верстви: невелику групу заможних міщан-товаровиробників, з одного боку, і незаможне міське населення (безземельні коморники, що були батраками й поденниками, а також халупники й піші, які становили контингент найманих робітників з невеликими земельними ділянками), — з іншого боку.

В.Д. Отамановський вважав, що прогресивна історична роль капіталізму в землеробстві особливо яскраво проявилася в містах Правобережної України у 60–80-х роках XVIII ст. Саме в цей період, у зв'язку з переходом найзаможніших кріпосних міщан у чиншевики, відбувається розкріпачення міщан, що докорінно змінює їхнє правове становище і створює передумови для боротьби зі старостами. В усіх правобережних містах спостерігається загострення соціальних протиріч у цехах і розкладання цехового ремісничого ладу в результаті виникнення капіталістичної мануфактури. Як показують дані дослідження, повне нівелювання цехового ремісничого устрою на території Правобережної України відбулось насамперед через те, що сформовані ним раніше трудові відносини й норми трудового права стримували експлуатацію робітника, а в умовах зародження капіталізму це не задовольняло власників капіталістичних мануфактур.

Якщо в умовах деградації міст Правобережної України до стану землеробських поселень королівські «привілеї» на магдебурзьке право в руках міщан-хліборобів перетворювалися на прості папірці, що втрачали юридичну силу, то в умовах зростання міст ті ж самі документи в руках нового класу міської буржуазії стали своєрідним прапором у боротьбі міст за свої права й вольності.

Незважаючи на запеклий опір великих феодалів, у період від кінця 70-х років до 1793 р. економічно сильнішим містам (наприклад Кременцю, Житомиру, Овручу й Вінниці), де буржуазія відчутно зміцніла, вдалося відновити правове становище, зафіксоване в королівських «привілеях» XVI–XVII століть, і домогтися повернення втрачених земельних і торгово-промислових прав, а також звільнення містян від кріпацтва.

Позбавлення економічно потужних міст Правобережної України від економічної залежності, яку пильнували старости, безсумнівно, створило економічні передумови для існування автономного устрою і незалежного суду вільних міст. Однак економічні протиріччя у цих містах ще більше загострювалися, а буржуазія, захоплюючи владу, користувалася всіма перевагами нового міського ладу для встановлення свого класового панування: вона нещадно експлуатувала міських робітників і підштовхувала до прогресуючого зубожіння нижчі верстви міського населення [там само, с. 20–23].

В.Д. Отамановський показав, що у зростаючих правобережних містах прискорювався процес становлення буржуазної ідеології, з яскраво вираженою антифеодальною, антикатолицькою і матеріалістичною спрямованістю. Характерна риса ідеологічних і культурних зрушень того періоду — боротьба нового класу буржуазії з пережитками середньовічно-феодальної доби.

Зокрема, слід вважати історично прогресивними наведені нижче зміни правових норм: визнання буржуазним правом жінки-містянки суб'єктом права; скасування заборони для працюючої жінки найматися на роботу до нехристиян; скасування страти за перелобство чи двоєженство; намагання обмежити застосування

страсти за інші злочини і взагалі пом'якшити надто жорстокі середньовічні норми магдебурзького права. Варто визнати також великою історичною заслугою буржуазного права більш гуманне у порівнянні з феодальним правом ставлення до жінки-матері й до дитини. Міські суди не тільки почали співчувати долі покинутої спокусником дівчини, а й присуджувати на нього аліменти для утримання позашлюбної дитини. Іноді вони навіть дарували життя матері-дітовбивці, щоб не залишати сиротами інших малолітніх дітей.

Тогочасні органи місцевого самоврядування, де буржуазія посідала керівні місця, опікувалися також медико-санітарним упорядкуванням і прагнули у провідних містах замінити ремісничу медицину науковою лікарською допомогою, а ремісничу родопоміч — акушерством [там само, с. 24–26].

В.Д.Отамановський звернув увагу на те, що розкладання на Правобережжі ремісничого ладу спричинило в другій половині XVIII ст. відмирання створених цеховими об'єднаннями братських шкіл, а це, своєю чергою, — до падіння культурного рівня широких мас міського населення й до їх полонізації. Міська буржуазія дедалі більше ставала творцем і носієм нової ідеології та нової культури. Але вона, подібно шляхті, віддавала перевагу польським цінностям.

Отже, в докторській дисертаційній роботі В.Д. Отамановський, узагальнюючи свої багаторічні дослідження в галузі історії правобережного українського феодального міста, домігся таких результатів:

1. Розкрив економічні причини виникнення, розвитку й занепаду міст Правобережної України у період панування шляхетської Польщі — від середини XVII до кінця XVIII століть — і довів, що ці міста поставали у XIV–XVIII ст. переважно із сільських поселень і в господарсько-юридичному відношенні залишалися насамперед землеробськими громадами з покріпаченими містянами. Тому роль магдебурзького права в історії українського феодального міста була зовсім незначною. Перетворення правобережних міст в автономні громади стало лише юридичним оформленням

тих економічних відносин, які склалися між містом і феодальним сеньйором на певній стадії соціально-економічного розвитку сільської округи й міста.

2. Показав, що правобережне місто в хронологічних межах дослідження було генетично пов'язане з давньоруським феодальним містом. До впровадження магдебурзького права на Правобережній Україні існував самобутній міський лад, який базувався на традиціях і нормах давньоруського та українського звичаєвого права. Починаючи з XV ст. шляхта замінювала його на польський міський лад, основою якого було магдебурзьке право. Однак у процесі розвитку українського феодального міста магдебурзьке право повсюдно витіснялося українським звичаєвим правом, а в усьому іншому українські міста проходили такий само шлях розвитку, як і західноєвропейські: ставали торгово-промисловими центрами й були осередками духовного життя, культури і прогресу. Вчений довів, що розвиток українських міст доби феодалізму був підпорядкований тим самим законам, що й розвиток західноєвропейських феодальних міст, а їхні ідеологія, культура і побут за своїм характером мало чим відрізнялися.

3. Висвітлив звитязну боротьбу українського населення в містах Правобережної України проти соціального, національного та релігійного гноблення шляхетською Польщею і стверджував, що возз'єднання в 1793 р. земель по обидва береги Дніпра було історичною необхідністю, порятунком українського народу Правобережжя від знищення як нації.

Маємо зауважити: докторська дисертація В.Д. Отамановського не позбавлена ідеологічних штампів, притаманних його часові, обтяжена цитуванням «класиків марксизму-ленінізму» і документів КПРС, реверансами в бік «партії та уряду». Але слід розуміти, що без такого баласту на захист наукової праці неможливо було розраховувати. Однак це «обрамлення» не вплинуло на загалом достовірне й глибоке відображення автором історичного процесу в українських феодальних містах Правобережжя. А фактичний матеріал, який при цьому був піднятий, — просто колосальний.

Остаточо Валентин Дмитрович підсумував свої здобутки у вивченні становлення й розвитку міського ладу на Україні упродовж XIV–XVIII століть і ролі магдебурзького права в історії українського феодального міста у статті, опублікованій на початку 1958 року центральним радянським журналом «Вопросы истории» — органом Академії наук СРСР [74].

На початку статті автор за тодішніми правилами ритуально потушцювався по «буржуазным фальсификаторам истории», серед яких виділив «лженаучные измышления... украинской буржуазно-националистической историографии (Грушевский и др.)» і лише після цього перейшов до змісту власної праці. Він поставив перед собою такі дослідницькі завдання: а) показати, що українські феодальні міста, генетично пов'язані з давньоруськими феодальними містами, проходили такий само шлях самобутнього розвитку, як і західноєвропейські міста; б) розв'язати питання про роль у цьому процесі магдебурзького права.

Виконуючи поставлені завдання, вчений навів найяскравіші факти, аргументи і висновки з обох своїх дисертацій. Розглянемо ці узагальнення.

В.Д. Отамановський погоджується з аргументами своїх попередників у тому, що правовою основою міського ладу феодальної Русі були кодекси давньоруського права, які склалися зі збірників норм звичаєвого права, законів і судових рішень як у Києві, так і в столицях великих князівств феодально роздрібної Русі. От чому правовою основою міського ладу Правобережної України XIV–XVII століть, стверджує В.Д. Отамановський, було українське право, що розвинулося з давньоруського права. Прагнучи ідеологічно поневолити український народ, литовсько-польська верхівка вже від XV ст. послідовно здійснювала політику знищення самобутнього українського міського ладу. З цією метою вона насаджувала польський лад, основою якого було магдебурзьке право. Наприклад, у «привілеї» короля і великого князя Литовського Олександра жителям м. Луцька від 1491 р. сказано: «... Ми замінюємо руське або волинське право і всяке інше право, яким вони раніше керувалися, на німецьке право і

власне магдебурзьке право...» [там само, с. 124]. Такі ж свідчення В.Д. Отамановський наводить і стосовно міст Острога, Корсуня, Канева. Знайомство з архівами переконало його, що такі міста, як Кам'янець-Подільський, Вінниця, Житомир, мужньо опиралися польсько-шляхетським заходам, спрямованим на знищення будь-яких проявів українськості, зокрема властивого українським містам устрою і судочинства на основі свого власного права.

В.Д. Отамановський зазначає, що м. Кам'янець-Подільський отримав «привілею» на магдебурзьке право в 1374 р. Його узаконення в місті з ініціативи кам'янецьких міщан-поляків зустріло активний спротив більшості міського населення, тобто українців і вірменів. Не бажаючи запроваджувати зовсім чужі для них форми устрою і норми права, українці та вірмени продовжували вдаватися до вже звичних форм самоврядування і правових норм, а наприкінці XV ст. домоглися юридичного оформлення фактично існуючого становища [там само, с. 125].

Оскільки населення міст на всіх обширах України було активним учасником національно-визвольної війни 1648 року проти шляхетської Польщі, то після захоплення кожного українського міста, що мало привілей на самоврядування, польський уряд вдався до політичних репресій — негайно позбавляв його автономії і підпорядковував польсько-шляхетській адміністрації. Не випадково умовами Зборівського договору передбачалась амністія для київських, чернігівських, вінницьких та інших міщан — активних учасників війни, якщо вони присягалися в майбутньому ніколи не приєднуватися до будь-яких повстань чи бунтів. Натомість польський уряд зобов'язувався підтвердити цим містам їхні попередні права і вольності. На виконання такого зобов'язання польський король Ян Казимир видав свою «привілею» від 31 серпня 1650 р. місту Вінниці, але в цьому документі залишав за собою право на позбавлення вінницьких міщан усіх наданих прав у випадку їхньої непокори. Зрештою так і сталося. В результаті жорстоких політичних репресій, спрямованих після Андрусівського перемир'я 1667 р. проти тієї частини українського народу, яка залишалася під польсько-шляхетським правлінням, на підставі

сеймової конституції 1670 р. кам'янецька українська громада була позбавлена права на самоврядування і включена до кам'янецької польської громади.

В.Д. Отамановський вказує, що українська міщанська громада не тільки не підкорилася цій постанові, але після переходу в 1672 р. Кам'янця-Подільського під владу Туреччини і масових втеч міщан-поляків фактично почала керувати містом. Навіть після повернення 1699 р. міста під владу Польщі міщани-українці опиралися польській владі, яка прагнула підпорядкувати їх польській громаді, посилаючись на сеймову постанову далекого 1670

Дружина вченого — М.І. Григор'єва-Отамановська. 1949 рік.

року. Аж у 1703 р. польсько-шляхетській владі вдалося (і то лише формально) втілити у життя постанову сейму про позбавлення автономії української міщанської громади.

В.Д. Отамановський пересвідчився, що завдяки постійному опору українського населення його самобутній міський лад проіснував у Кам'янці-Подільському від XIV аж до початку XVIII століть. Із запровадженням в українських містах магдебурзького права королівські привілеї одночасно скасовували вже усталені звичаї та норми давньоруського і українського звичаєвого права. Наскільки далеким був литовсько-польський міський лад від правової свідомості українських міщан, засвідчує, наприклад, боротьба Вінниці та Житомира за право на самоврядування і незалежний міський суд.

В.Д. Отамановський вважає, що генетично коріння українського самобутнього міського ладу на південному Правобережжі сягає у глибини долитовського періоду. Якщо брати до уваги наявність у Правобережній Україні в XIV–XVIII ст. значної кількості міст, які існували ще з X–XIII ст. (Богуслав, Броди, Бужськ, Васильків, Дорогобуж, Дубно, Житомир, Збараж, Заслав, Канів, Київ, Коростень, Корсунь, Кременець, Луцьк, Меджибож, Овруч, Перемишль, Полонне, Прилуки, Торчин, Трипілля, Ушиця, Чорнобиль, Чорторийськ та ін.), то можна впевнитися, що задовго до впровадження магдебурзького права тут існував власний, історично обумовлений міський лад. Принагідно слід зазначити, що до давньоруських міст належали Луцьк і Канів, там «руське право і звичаї» так само були замінені на магдебурзьке право: в Луцьку — 1491, а в Каневі — 1661 року [там само, с. 126–127].

Будучи істориком права, В.Д. Отамановський не міг пройти повз таку невід'ємну частину самобутнього українського міського ладу, як незалежний громадський (копний) суд. Він був давнім інститутом звичаєвого права, офіційно визнаним Литовським статутом в усіх трьох його редакціях. Витоки копного суду слід шукати в глибині X–XII століть. У містах південно-східної частини Правобережної України норми копного кримінально-процесуального права були чинними навіть наприкінці XVI ст. А найбільш яскра-

вим проявом давнього самоврядування упродовж чотирьох століть була міська громада в Кам'янці-Подільському, яка зберігала традиційний суд із «правом меча» до початку XVIII ст.

Приклади, наведені В.Д. Отамановським у статті, незаперечно доводять, що в Україні до рецепції магдебурзького права існував самобутній міський лад, заснований на традиціях і нормах як давньоруського, так і українського звичаєвого права. У північно-західній частині Правобережної України цей лад проіснував май-

Підпис на фото: «На память дорогой Гале и Валечке. 28.11.1948».

же до середини XVI ст., у середній частині — до кінця XVI ст., а в південно-східній частині сліди його були виявлені навіть у другій половині XVII ст.

Цей важливий висновок В.Д. Отамановського збігається з твердженнями польського історика слов'янського законодавства В.А. Мацейовського і російського академіка М.М. Тихомирова. В.А. Мацейовський мав переконання, що міська громада навіть у привілейованих містах Речі Посполитої була магдебурзькою тільки за назвою, а за сутністю залишалася слов'янською [147, с. 269]. М.М. Тихомиров також наполягав, що «пресловуте магдебургское право развивалось в Литовском великом княжестве не на пустом месте, а на почве, подготовленной более ранними поколениями» [120, с. 254]. В.Д. Отамановський зазначає, що знайдені ним відомості доводять повну безпідставність тверджень німецьких учених, нібито до рецесії магдебурзького права в країнах Східної Європи не було міст у правовому сенсі, тому що не існувало правової основи міського ладу.

Результати наукових досліджень історії українського феодалного міста XIV–XVIII століть, отримані В.Д. Отамановським, показують, що, власне, ремісники створювали в Україні у цей період специфічні міську культуру, міське право і міський побут [74, с. 129].

В.Д. Отамановський вважав, що цехові об'єднання виникали у добу феодалізму в містах і містечках України незалежно від надання їм самоврядування на основі магдебурзького права, тобто внаслідок суто економічних факторів. Дослідник наводить такий приклад: у приватновласницькому місті Чорнобилі, населення якого ніколи не жило за магдебурзьким правом і аж до 1793 р. залишалось кріпаками власників міста, ремісники були об'єднані в останній чверті XVII ст. в один «чорнобильський цех». Власник міста пан Сапега грамотою від 30 червня 1742 р. підтвердив давні права і привілеї чорнобильських цеховиків. Цехи існували також у Бердичеві, Веледниках, Івниці, Медведівці, Чуднові та в багатьох інших населених пунктах, які ніколи не мали правових привілеїв [там само, с. 129–130].

У статті В.Д. Отамановського обстоюється думка, що в українському феодальному місті, як і в західноєвропейському, ремісничі об'єднання дуже впливали на весь перебіг громадського життя і побуту. Вчений засвідчує, що цеховики були впливовою силою при обранні посадових осіб до міських закладів і судів, які, своєю чергою, спиралися на ці об'єднання у своїй щоденній діяльності. Цехмістрів нерідко обирали до органів місцевого самоврядування.

В українському місті доби феодалізму організаціями ремісничого люду стали братства. Оскільки вони не лише спрямовували розвиток виробництва, але й створювали шпиталі та школи, матеріально підтримували ці заклади, то ремісники ставали творцями і носіями міської культури.

Архівні знахідки дозволили вченому встановити, що цеховикам була делегована також і судова влада в українських містах.

Разом із сестрою Ганною і небогою Валентиною. 1949 рік.

Це знайшло відображення, наприклад, у королівській «привілеї», виданій місту Ковелю 28 листопада 1611 року. Те, що ремісники усвідомлювали себе носіями цієї влади, доводить і ритуал виконання смертних вироків у м. Дубно. Коли 21 квітня 1719 року виконували вирок Дубенського міського суду, за яким селянин Опанас Говина за вбивство вагітної жінки був засуджений до смертної кари через відсічення голови мечем, то перед «судовим домом» у бойовому строю зі зброєю в руках вишикувалися представники численних ремісничих цехів [36]. В.Д. Отамановський знайшов ще ряд цікавих фактів, які абсолютно спростовують твердження про незначну роль цеховиків у розвиткові українського муніципального права [74, с. 131].

Вивчення В.Д. Отамановським залишків самобутнього міського устрою в правобережних українських містах у зв'язку із зафіксованими в Литовському статуті основними принципами давнього кошного права дозволило йому зробити висновок, що основною рисою кошного права була участь у судових і дуже важливих адміністративних функціях усього загалу міської громади. На противагу українському демократичному міському устрою, магдебурзьке право передавало адміністративні й судові функції закладам, які випадали з-під контролю міської громади, тому що їх члени обиралися довічно або вводилися шляхом кооптації, без участі громади, що практично завжди призводило в містах Речі Посполитої до олігархії [там само]. І якщо наприкінці XVII — у першій половині XVIII століть міські уряди навіть у тих правобережних містах, де діяло магдебурзьке право, виносили найважливіші справи на обговорення усієї громади, насамперед цехових ремісничих організацій, то це — вплив традицій давньоруського, а не магдебурзького права.

Усі ці факти дозволили В.Д. Отамановському стверджувати, що в Україні міська громада XVII — першої половини XVIII століть, що розвинулася з давньоруської міської громади, генетично, спадкоємно зберегла разом зі стародавнім міським ладом і традиції ремісничих об'єднань. І далі Валентин Дмитрович наводить приклади, які переконливо свідчать про наступність традицій ре-

місничих цехів феодальних міст Правобережжя України з ремісничими об'єднаннями давньоруських міст. Йдеться насамперед про військово-оборонну організацію міст України в XIV–XVII століттях [там само, с. 132–133].

Науковець також зазначає, що в умовах феодалізації економічного устрою України в XIV–XVIII ст. і обезземелення міщан-

Удвох з небогою Валентиною.

землеробів правовий статус і устрій українського феодального міста перебував у безпосередній залежності від обсягу земельних прав міщан. При цьому обсяг компетенції міського самоврядування завжди залежав від рівня економічного розвитку певного міста, тобто від ступеня відокремленості його від землеробства.

Надзвичайно важливим є висновок В.Д. Отамановського про те, що в добу феодалізму на Правобережній Україні непривілейовані землеробські і напівземлеробські міста й містечка з кріпаками і напівкріпосним населенням, а також землеробські передмістя багатьох привілейованих міст, були позбавлені права на самоврядування та міський суд, а їхній устрій за сутністю нічим не відрізнявся від сільського. Абсолютно зрозуміло, що в таких умовах призначений власником міста уряд був не чим іншим, як поміщицьким апаратом для неекономічного гноблення кріпаків та напівкріпосних жителів міста. Як зазначає В.Д. Отамановський, поряд із цим відрив від землеробства значної частини міського населення створював економічні передумови для набуття певного міського самоврядування. Виходить так, що не привілеї на магдебурзьке право визначали врешті-решт правовий статус українських феодальних міст і форму міського устрою — вирішальним фактором був рівень їх економічного розвитку.

Завершуючи свої дослідження історії розвитку міського устрою на Правобережній Україні XIV–XVIII століть, В.Д. Отамановський дійшов остаточного висновку, що правовій свідомості українського народу завжди були чужими норми середньовічного католицького магдебурзького права. Ще задовго до рецепції іноземного права в Україні існував самобутній міський устрій, заснований на нормах і традиціях як давньоруського права, так і українського звичаєвого права. Чужоземні правителі вже у XV столітті прагнули знищити український міський лад і замінити на свій, основою якого було магдебурзьке право. Спираючись у боротьбі за національну незалежність на високу давньоруську культуру, український народ не одне сторіччя мужньо виборював власний, історично сформований міський лад, невід'ємну частину якого становило право на міський громадський суд. І в цьому по-

лягає неоціненне значення творів В.Д. Отамановського з історії українського феодального міста.

Іншим важливим напрямом наукових пошуків В.Д. Отамановського в усі періоди діяльності була історія медицини. І от нарешті 1952 р. побачила світ його монографія «Медицинское прошлое южного Правобережья Украины XVIII в. Материалы по истории русской медицины. Ист.-мед. исследование» [72].

Спочатку монографія була подана на обговорення теоретичної конференції відділу історії медицини Інституту організації охорони здоров'я й історії медицини імені М.О. Семашка при Академії медичних наук СРСР. Поважні вчені визнали її «оригінальної и актуальной научной работой» [3, арк. 15]. У тексті праці, як було властиво Отамановському, цитується багато джерел XVIII ст. латинською, французькою, польською і німецькою мовами. Здебільшого ці джерела Київського центрального архіву давніх актів були знищені внаслідок пожежі під час боїв за Київ

У санаторії «Черемшани № 1». 1954 рік.

у 1943 році [72, с. 5]. Безумовно, ця обставина значно підвищує цінність монографії.

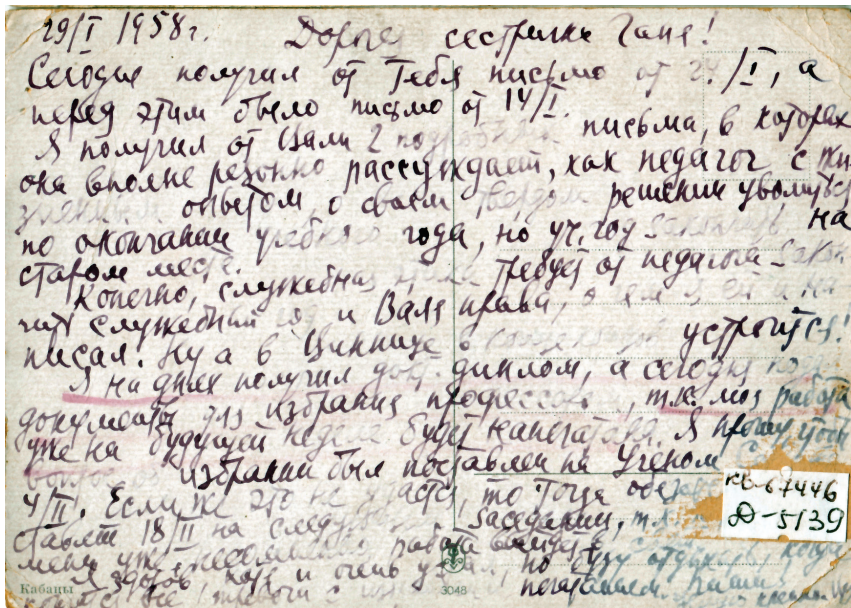
Частина роботи, присвячена м. Вінниці та Вінницькій окрузі, була опублікована ще 1930 року в «Трудах» Української академії наук [84]. Далі автор на значному матеріалі простудіював розвиток медицини на всьому південному Правобережжі України XVIII ст. у зв'язку з розвитком систем господарювання, що існували тоді в цьому регіоні. Як допитливий і відповідальний вчений В.Д. Отамановський не обмежився реєструванням історичних явищ і описом інститутів, що історично склалися, а дав їм економічне обґрунтування. Він також розкрив процес становлення нових ідей і поглядів через показ особистостей і конкретних фактів, уникнувши таким чином схематичності. Врешті-решт учений зробив чіткі висновки. Він довів, що в умовах повільного розкладання феодалізму в економічно відсталій Речі Посполитій, де не існувало державної організації охорони здоров'я, медицина на Правобережній Україні у XVIII ст. залишалася цехово-ремісничою медициною феодальної доби і пройшла у своєму розвитку такі етапи:

а) наприкінці XVII — у першій чверті XVIII ст., в умовах дрібного селянського нетоварного сільського господарства, панувала народна медицина, лікували хворих переважно знахарі й ворожбити, а цехово-ремісничка медицина, що тільки-но зароджувалася, була представлена у Вінниці одним цирульником. Отже, це нагадувало примітивну ремісничу медицину феодальної Європи X–XIV ст.;

б) у другій і третій чвертях XVIII століття, внаслідок реставрації на Правобережній Україні феодально-кріпосницької системи, коли велике поміщицьке фільваркове господарство стало провідною галуззю народного господарства, для медичного обслуговування феодально-поміщицького класу й буржуазії поряд зі зростанням у містах і містечках армії цілителів нижчої категорії (цирульників, хірургів і фельдшерів) у м. Вінниці від 30-х років з'являються перші лікарі ремісничої виучки, які гучно звалися «докторами медицини». У той період народна медицина не тіль-

ки зберігала своє колишнє значення для широких народних мас, але й набувала більшої ваги. Так, під час спустошливої чумної епідемії 1770–1771 рр., через дезертирство польсько-шляхетської влади, організація протичумних заходів у м. Браїлові за дорученням браїлівського міського уряду була покладена на вінницького знахаря;

в) ступивши у другій половині XVIII ст. на шлях промислового розвитку, Річ Посполита в середині 70-х — на початку 90-х років зробила перші спроби урядового втручання у справу охорони здоров'я. На хвилі загального економічного піднесення на Правобережжі України від 70-х років (особливо під впливом херсонського ринку протягом 1778–1779 рр.) Вінниця поступово перетворювалася на значний медичний центр. У 80-х роках тут було 2 аптеки, багато цілителів нижчої категорії і 3-4 лікарі

Поштова листівка до сестри з повідомленням про отримання диплома доктора наук. 1958 рік.

ремісничої виучки, тобто «докторів медицини», які фактично не мали медичної освіти й ніким не екзаменувалися.

Через невиправдану дорожнечу імпортованих ліків та високі гонорари вінницьких цілителів (від лікарів до цирульників включно) їхні послуги були доступні на периферії лише поміщикам-шляхтичам, а в народі — переважно купецтву. Тому народна медицина, що успішно конкурувала з ремісничою медициною в місті, зберегла на периферії своє панівне становище. Спроба урядової влади на південному Правобережжі припинити в 1790 р. зловживання самозваних медиків і аптекарів, діяльність яких становила очевидну небезпеку для життя хворих, які лікувалися у них, фактично не дала жодних результатів, тому й надалі все залишалося без змін.

В.Д. Отамановський вважав, що приєднання Правобережної України 1793 р. до Росії, де існували казенна медицина і загальнодержавна організація охорони здоров'я, прискорило відмирання цехово-ремісничої медицини як феодального пережитку. Завдяки цьому чумну епідемію 1797–1798 рр. було локалізовано у межах Поділля й Волині, вона вже не була такою спустошливою, як епідемія 1770–1771 рр.

1958 року в серії «Труды Саратовского медицинского института» вийшла брошура В.Д. Отамановського «Отечественные лекари-новаторы второй половины XVIII в., создавшие более прогрессивное направление в лечении чумы, и роль их как зачинателей рациональной терапии» [73]. У цій роботі вчений зробив наукове відкриття, довівши що вітчизняні лікарі під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. створили новий, більш прогресивний за існуючі, напрям у лікуванні чуми, що дало підстави вважати їх одними із зачинателів раціональної терапії.

Напрямок складався з декількох методів. Спільною для них (що, власне, і об'єднувало їх в окремий напрям) була відмова від традиційних кровопускання і спорожнювального способу лікування хвороби. Перевірку нових методів на практиці здійснили російські військові лікарі в Молдавії у першій половині 1770 р., зокрема у травні–червні, в Яському чумному шпиталі. Вона під-

твердила ефективність нових методів, довівши при цьому повну неспроможність традиційного західноєвропейського методу подолання чуми. Тому один з нових методів був затверджений для застосування генерал-штаб-доктором армії і повідомлений полковим лікарям у циркулярному листі від 3 липня 1770 р.

Традиційний і універсальний західноєвропейський метод боротьби з усіма епідемічними захворюваннями був побудований на кровопусканні та прийомі пацієнтами проносних засобів. Він знесилював хворих, послаблюючи захисні функції організму, і лише завдавав шкоди. Вітчизняна медицина новою терапією намагалася «покресити изнеможение больного», тобто підвищити опірність організму людини до інфекції [там само, с. 15]. Широке застосування нових методів удвічі знизило летальність від чуми в армії і в тилу, тоді як традиційне західноєвропейське лікування давало до 99 % летальності [там само, с. 18–19, 33].

В.Д. Отамановський з'ясував, що російські військові лікарі, які винайшли і вперше застосували нові методики, за походженням виявилися українцями. Вчений наводить їхні прізвища: Вишатицький, Рембовський, Руцький, Самойлович, Тереховський, Шумлянський. Усі вони були випускниками Київської братської академії («Могилянки») та Чернігівської семінарії [там само, с. 23].

Окрім багатотомних творів класиків західноєвропейської медицини XVII–XVIII ст. (Т. Сіденгам, Г. Бургаве та ін.), В.Д. Отамановський при написанні даної роботи опрацював значну кількість трактатів і докторських дисертацій вітчизняних учених-медиків XVIII ст. латинською, німецькою і французькою мовами (Самойлович, Руцький, Орреус та ін.). Часто він наводив російською у власному перекладі цитати з їхніх праць і подавав у примітках під текстом ті ж самі цитати оригінальними мовами.

У додатку до цієї роботи, що здобула позитивний відгук академіка АМН СРСР проф. В.М. Терновського та інших фахівців, В.Д. Отамановський публікує у власному перекладі не відомий до нього науці опис методу лікування чуми, розроблений вітчизняними лікарями-новаторами. Непростий шлях цього опису до

загалу фахівців пояснюється тим, що він був виданий 1770 р. у Львові в польському перекладі з німецької мови.

Добре знаючи особливості німецької та польської професійної медичної мови XVIII ст., В.Д. Отамановський аналітично відновлює вихідний текст німецького оригіналу 1770 р. Цю трудомістку й складну роботу він майстерно виконав шляхом послідовного звіряння (абзац до абзаца) знайденого ним у Науковій бібліотеці Вільнюського університету унікального на території СРСР польського перекладу 1770 р. і пізніших німецьких видань тієї ж роботи 1775 і 1778 рр. Зіставлення польського перекладу із зазначеними німецькими виданнями розкрило всі редакційні зміни наступних видань, що дало можливість відновити автентичний німецький текст.

Прагнучи дати адекватний науковий переклад унікального першоджерела, В.Д. Отамановський досягає цього такими способами:

а) чудово знаючи російську медичну й фармацевтичну термінологію другої половини XVIII ст., він послуговується нею там, де архаїзми російської медичної мови XVIII ст. точніше передають тогочасні медичні поняття (наприклад «разрешение болезни»), ніж сучасна російська мова. Із цією ж метою перекладач зберігає російські назви деяких стародавніх ліків (скажімо, «теріак»), даючи до них пояснення у виносках під текстом;

б) у перекладах повністю збережені в латинській орфографії XVIII ст. всі рецептурні формули, анатомічні назви й численні фармацевтичні назви, а у виносках під текстом наведені сучасні латинські синоніми або переклади цих назв російською [3, арк. 16].

Понад тридцять років В.Д. Отамановський працював над архівними матеріалами XIV–XVIII ст. в архівосховищах і бібліотеках Москви, Вільнюса, Києва, Вінниці, Кам'янця-Подільського та інших міст. Як фахівець, що студіював історію Правобережної України XIV–XVIII століть, він мав бути чудовим латиністом, а ще досконало володіти польською мовою, адже в умовах багатівікового польського панування рукописні та друковані джерела в Україні виходили переважно латиною (або польською мовою з

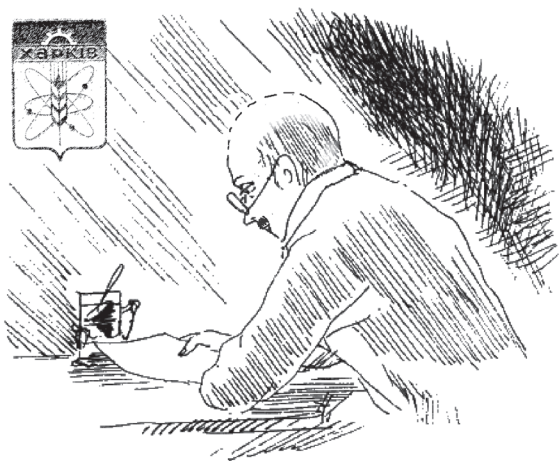
численними домішками латинських слів). Латину Валентин почав успішно опановувати ще в Києво-Печерській (5-й київській) гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Директором і викладачем латини в тій гімназії був знаний фахівець класичної філології професор В.І. Петр. Процес опанування стародавньої мови тривав під час вивчення римського права у Київському й Віденському університетах. Крім того, Валентин Дмитрович став глибоким знавцем польської (сучасної та давньої), давньоруської, німецької (сучасної та давньої), французької мов, досконало оволодів медичною термінологією. До речі, й тут допомогла ґрунтовна гімназійна підготовка. Французьку в гімназії юнакові викладали автор найпопулярнішого в Російській імперії підручника швейцарець Руссі (Roussy) і француз Сен-Лоран, а німецьку — теж автор цілої низки навчальних посібників, лектор Київського університету М. Брунненек (Brunnenek). Удосконалити німецьку допомогло майже дворічне перебування у Відні, зокрема й студії у тамтешньому університеті.

Занурення у різномовні писемні пам'ятки XIV–XVIII століть — з багатьма скороченнями, індивідуальними особливостями почерку та характерним стильовим забарвленням, з частими пробілами на місцях напівзниклих букв, слів і навіть цілих рядків — вимагало від дослідника ґрунтовного знання лексики, орфографії, морфології, граматичної будови й актових форм, характерних для кожного періоду й навіть для кожної досліджуваної теми. Зрозуміло, що тільки глибокі лінгвістичні знання В.Д. Отамановського забезпечили йому можливість відновити тексти рукописних документів і користуватися ними.

Вражаюча лінгвістична підготовка В.Д. Отамановського дала підстави для захоплених відгуків академіка АМН СРСР В.М. Терновського і доктора філологічних наук професора О.М. Лук'яненка. Зокрема О.М. Лук'яненко зазначав: «... проф. В.Д. Отамановский бесспорно является в настоящее время выдающимся знатоком медицинской латыни». Навіщо були такі відгуки? Справа в тому, що В.Д. Отамановський у «Личных листах по учету кадров» повідомляв про володіння чотирнадцятьма

західноєвропейськими та західнослов'янськими мовами, що, природно, викликало недовіру керівництва вишів, відтак воно вимагало підтверджень [3, арк. 2, 13–17].

ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ
ЯК НОВЕ І ЗАВЕРШАЛЬНЕ
ПОЛЕ ДІЯЛЬНОСТІ

За спогадами небоги Валентина Дмитровича В.Й. Савицької туга по Україні не залишала його [96, с. 29]. Вона зокрема згадує: «Мені хочеться поділитися спогадами про В.Д. Отамановського як про свого родича і хрещеного батька, як про рідну й дорогу для мене людину. Через деякий час після мого народження Валентин Дмитрович мав стати моїм хрещеним батьком, та був несправедливо звинувачений і заарештований. А мене батьки назвали Валентиною на честь цієї дорогої людини. Під час арешту, з розповіді моєї мами, сестри Валентина Дмитровича, його мати зняла з себе золотий медальйон на тоненькому ланцюжку і, надівши синові, поблагословила у чорну дорогу. Етапи, два роки одиночної камери, допити, п'ятирічне заслання, а Валентин Дмитрович якимось чином не розлучався і зберіг материнське благословення. Образок-медальйон і ланцюжок за той час стерлись, аж стали прозорими. Дорога на рідну Україну Валентину Дмитровичу була закрита: йому заборонили виїзд з Казані. І лише в 1940 році, коли померла його мати, яка весь час жила з нами, дякуючи незвичайному розумові та тонкощам дипломатії, Отамановський добився дозволу приїхати на похорон. Пам'ятаю, як він, зайшовши в хату і не заставши матері живої, всю ніч простояв на колінах, прихилившись до труни біля її ніг. Так віддавав шану найдорожчій людині, яку ніколи не забував: ні в роки ув'язнення, ні в період заслання — часто писав їй теплі, заспокійливі листи. Втративши матір, всю свою любов Валентин Дмитрович віддав своїй єдиній сестрі, моїй матері, та мені. Допомогавав матеріально, поки я вчилася. Своїх дітей не мав. Він говорив моїй матері, що

дітей потрібно ростити й виховувати у спокої, а «я сам гонимий, як вовк-сіроманець» [там само].

Війна надовго розлучила В.Д. Отамановського з ріднею. Після визволення Валентин Дмитрович розшукав рідних у Вінниці. Але десь тільки з початку 60-х років вони могли зустрічатися частіше, бо Валентин Дмитрович спеціально брав путівки до санаторію у Пущі-Водиці, щоб побачити Київ, де він вчився і ставав на шлях боротьби за вільну й незалежну Україну.

Далі В.Й. Савицька зазначає: «Я пам'ятаю свого хрещеного батька (так я його величаю) щирим, доброзичливим, замисленим, зосередженим, усміхненим, жартівливим, але ніколи не бачила злим. Він завжди тягнувся до людей, як квітка до сонця. З кожним знаходив спільну мову. Його однаково зачаровано слухали й малі діти, і малописьменні, й високоосвічені люди. Валентин Дмитрович був чудовим оратором. Виступаючи на учених радах, студентських зборах, за спогадами викладачів та молоді, він заволодівав аудиторією зразу. Його слово бентежило розум і серце слухачів...

Ніколи не обминав, будучи в Києві, Малу Васильківську вулицю, зупинявся на тому місці, де колись стояв будинок його дитинства, юності, його батьків — великої родини, яку розвіяла по світу революція, громадянська війна і так рано звела всю родину в небуття» [там само, с. 29–30].

За «хрущовської відлиги» повернення на Батьківщину стало вже цілком можливим. І от 1958 р. трапилася нагода — був оголошений конкурс на заміщення вакантної посади завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту. До того ж у Харкові йому запропонували квартиру. 14 жовтня 1958 р. він за конкурсом обрався на цю посаду. 19 жовтня прибув із Саратова до Харкова і зупинився в готелі «Харків». 20 жовтня вже став до роботи. Незабаром отримав квартиру в новобудові на проспекті Леніна за дві тролейбусних зупинки від головного корпусу інституту. Туди разом з дружиною Марією Іванівною Григор'євою-Отамановською і перебрався. Дітей (принаймні офіційних) у Валентина Дмитровича не було [З, арк. 3].

На кафедрі з притаманними йому енергією і професіоналізмом підняв на якісно новий рівень наукову і навчально-методичну роботу. З ініціативи та під керівництвом професора В.Д. Отамановського молоді викладачі стали досліджувати латинську мову наукових праць вчених-медиків. На матеріалі вивчення граматичних і термінологічних особливостей латинської мови праць М.І. Пирогова запланував дві кандидатські дисертації, які були виконані та захищені вже після смерті професора. Взагалі, під

Харків, 1958 рік.

його керівництвом, усі викладачі кафедри працювали над кандидатськими дисертаціями. Валентин Дмитрович розпочав велику роботу щодо інтеграції курсу латинської мови з курсами клінічних кафедр, кафедр анатомії та фармакології [3, арк. 1–47; 17, с. 190; 45, с. 193–196; 94, с. 247]. За спогадами старшого викладача кафедри латинської мови та медичної термінології В.В. Яценко, яка за часів В.Д. Отамановського працювала старшим лаборантом, професор принципово змінив підхід до викладання латини студентам-медикам, наблизивши його до практичних потреб охорони здоров'я. До нього латину вивчали на кафедрі як будь-яку іноземну мову з усіма її граматичними особливостями (всі відмінки іменників і прикметників, всі форми дієслова тощо). «Он (В.Д. Отамановський — І. Р.), — згадує В.В. Яценко, — поставив латинський язук на службу медицине, оставил два падежа, употребляемые в медицинских терминах и глагольные формы в рецептах».

Сам професор остаточно замкнув коло своїх наукових інтересів на історії охорони здоров'я, медицини та аптекарської справи. Його історико-медичні статті публікувала центральна республіканська і загальносоюзна преса.

Так, 1959 р. вчений друкує ґрунтовну статтю «Реформы в Речи Посполитой, направленные на создание государственной системы здравоохранения, и их значение для Правобережной Украины». Вона ніби продовжує розвідку В.Д. Отамановського про ситуацію з медициною і аптекарською справою на Вінничині, яку він опублікував ще 1930 р. у збірнику, присвяченому Т.Г. Яновському. Закінчувалася дана стаття інформацією про утворення державних шпиталів для лікування населення. У статті 1959 р. В.Д. Отамановський описує реформи, що були спрямовані на створення державної системи охорони здоров'я в колишній Польщі і показує їхнє значення для населення Правобережної України [75].

В.Д. Отамановський розпочинає свою статтю характеристикою соціально-політичного устрою Речі Посполитої і зазначає, що становлення в цій державі капіталістичного устрою вже в дру-

гій половині XVIII ст. знайшло яскраве відображення в ідеології та привело у 70–90-х роках до так званої епохи Просвітництва. Характерною рисою того періоду було бурхливе зростання культури, пронизаної антифеодальними і антиклерикальними тенденціями. Слід, однак, зазначити, що ідеологія епохи Просвітництва була насичена внутрішніми протиріччями. За винятком найбільш передового діяча Гуго Колонтая (1753–1812), який вимагав скасування кріпосного права, прибічники реформ, як правило, усувалися від вирішення великих соціальних питань. За дорученням освітньої комісії Міністерства освіти Г. Колонтай у 1775–1783 рр. здійснив реформу Краківського університету і став його ректором. Він боровся в цьому закладі із схоластикою, створив кафедри природничих і медичних наук, прагнув покращити медичне обслуговування населення. Адже серед феодальних пережитків у

Зустріч із сестрою Г.Д. Савицькою 1959 року.

Речі Посполитій збереглася система невтручання держави в справу охорони здоров'я [144, с. 97–113]. Г. Колонтай так характеризував стан медичної допомоги в містах і містечках Речі Посполитої у другій половині XVIII ст.: «... та хіба у нас будь-хто запитував, за яким правом і на основі чийого дозволу потрібно, щоб займатися у нас професією лікаря? Польща в цьому відношенні була притулком усіх шарлатанів, емпіриків, авантюристів. Всякий, хто бажав або вже знайшов протекцію, міг бути доктором, селився в містах і містечках, лікував, відкривав аптеку, готував ліки — без найменшої перед будь-ким відповідальності» [145, с. 165].

Ще в гіршому стані перебувало тоді медичне обслуговування Правобережної України, що належала до 1793 р. Речі Посполитій і жорстоко пригнічувалася польськими феодалами. Більшість правобережних лікарів не отримала у XVIII ст. належного професійного медичного навчання. Все це при умові невтручання держави спричиняло облуду й ошукування [152].

В.Д. Отамановський у своїй праці зазначає, що вивчення медичного побуту 80–90-х років XVIII ст. у Вінниці розкриває невітшню картину стану медичної допомоги населенню. Першим актом медичного законодавства у Речі Посполитій, спрямованим на створення державної системи охорони здоров'я, була Конституція 1775 року (постанова сейму). Згідно з нею в кожному воєводстві мав бути організований генеральний шпиталь, який би забезпечував належним стаціонарним лікуванням (для бідних безплатним), займався підготовкою фельдшерів і акушерів для міст і сіл, віспяним щепленням дітей, боротьбою з епідеміями та епізоотіями свого округу.

Ініціаторами медично-санітарного впорядкування в Речі Посполитій у ХУІІІ ст. були міста, тому що мешканці міст, міська буржуазія розуміли — здійснюючи медико-санітарні заходи, вони забезпечують цим як власне здоров'я і життя, так й інтереси промислового розвитку міст. І справді, буржуазія великих економічних центрів Правобережної України в останній чверті XVIII ст. все більше уваги приділяла санітарному станові міст [137].

Таким чином, В.Д. Отамановський дійшов висновку, що в 80–90-х роках XVIII ст. мешканці великих міст Правобережної України чітко розуміли необхідність заміни ремісничої медицини науковою і активно підтримували заходи передових діячів Речі Посполитої, спрямовані на покращення медико-санітарного облаштування міст. В умовах Речі Посполитої кінця XVIII ст. заходи

В.Д. Отамановський із сестрою Ганною і небогою Валентиною Савицькими. 1960 рік. Пуща-Водиця.

щодо підготовки лікарів для міст і містечок шляхом навчання здібних юнаків-міщан слід визнати абсолютно виправданими [75].

1960 р. в часописі «Фармацевтичний журнал» В.Д. Отамановський надрукував статтю «Перші аптеки на Україні» [90].

У ній автор зазначає, що внаслідок недостатнього вивчення історії аптечної справи в Україні виникнення перших українських аптек відносили здебільшого до XVIII ст., тоді як насправді аптеки в Україні з'явилися значно раніше. У Київській Русі, як і в тогочасній Західній Європі, аптек не було. І підтверджує це літописним оповіданням, опублікованим в Києві кінця XIII ст. В.Д. Отамановський стверджує, що виникнення аптек в Україні відбувалося в XIV–XVII ст. у зв'язку з економічним піднесенням міст як торгово-ремісничих центрів, процесом відокремлення торгівлі від ремесла та створенням великих медичних центрів (Києва, Львова, Луцька, Кременця, Кам'янця-Подільського та інших).

Першою аптекою в Україні була приватна аптека у Львові 1392–1400 рр., і належала вона аптекареві Клеменсу, а в 40-х роках XV ст. у цьому місті їх було вже три. На кінець першої чверті XVI ст. в Речі Посполитій, до складу якої входили тоді й українські землі, було вже чимало приватних аптек. Це виявила сеймова постанова 1523 р., яка встановлювала щорічно огляд аптек та наказувала їхнім власникам, під загрозою втрати права на утримання, показувати в цих аптеках докторам-ревізорам усі аптечні медикаменти.

В.Д. Отамановський дослідив, що аптеки в правобережних містах з'являлися десь під кінець першої або на початку другої чверті XVI ст. Про це свідчив королівський привілей м. Кременцю на магдебурзьке право від 31 березня 1536 р., який поряд з правом відкривати мануфактурні крамниці та м'ясні ятки надає городянам право відкривати аптеки. Оскільки ж місцеві феодали мали в Речі Посполитій такі широкі права, що королівський привілей м. Кременцю був лише наступною формальною санкцією попереднього дозволу феодального сеньйора міста — кременецького старости, то аптеки в Кременці, безперечно, існували задовго до отримання привілею [там само].

Харків, сад ім. Т.Г. Шевченка. 28 жовтня 1963 р.

С.А. Верхратський стверджує, що протягом другої пролощини XVI – першої половини XVIII ст. у Львові та в значних торгово-ремісничих центрах Правобережної України створюється досить розгалужена мережа аптек. Так, у Львові в 50–60-х роках XVI ст. поряд з аптекою домініканського монастиря існували 2 приватні аптеки, власники яких продавали ліки у ятках, біля ратуші. На початку XVII ст. у Львові, окрім монастирських аптек, було 6 приватних аптек, а в 1609 р. магістрат міста вперше запроваджує для аптекарів таксу на ліки [14].

В.Д. Отамановський у своїй статті наводить оригінальні й цікаві відомості про аптеки у Луцьку, Острозі, Кам'янці-Подільському, Барі та Києві. Досконале знання латинської, польської та німецької мов дозволило йому ґрунтовно дослідити архівні матеріали та зробити висновки про перші аптеки в Україні. Він, зокрема, зазначав: «Існування в другій половині XVI ст. та в першій половині XVII ст. мережі аптек на Волині й на Поділлі дає підстави вважати, що така ж мережа мала бути тоді також і на Київщині, на Брацлавщині та на Чернігівщині. Зокрема, зовсім неймовірно, щоб аптек не було тоді в найбільш культурно-економічному та медичному центрі України – Києві, де вже в XV ст. існував цех хірургів-цирульників. Проте, внаслідок знищення архівів XVI–XVII ст. міст Києва, Вінниці та інших міст, немає тепер жодної надії довести наше твердження документально» [90, с. 65].

На думку В.Д. Отамановського, економічною причиною виникнення аптек в Україні в XIV–XVII ст. слід вважати розвиток продуктивних сил та товарного виробництва означеного періоду, що приводило до відокремлення торгівлі від ремесла. Бо наслідком товарного виробництва є перехід від роботи на замовлення до виробництва на ринок. На ринок почали вироблятися й ліки. Як зазначає проф. С.А. Верхратський, ще у другій половині XV ст. львівські міські лікарі були одночасно й аптекарями [там само, с. 67].

В.Д. Отамановський, ознайомившись із постановами сейму від 1523 по 1570 рр. в актових книгах, встановив, що в україн-

Останнє фото. Харків, сквер Перемоги. 7 листопада 1963 р.

ських аптеках XV–XVI століть, поряд з приготуванням ліків за рецептами лікарів і продажем готових ліків, продавалися лікувальні засоби рослинного, мінерального й тваринного походження. Також продавалися найрізноманітніші ароматичні речовини східного походження та великий асортимент східних прянощів для кулінарії. В.Д. Отамановський пише: «Торгівля москательними товарами, імпортованими харчовими продуктами й винами та іншими неаптечними товарами так поширилася в XVI–XVII ст. у всіх аптеках Речі Посполитої, що Август II своїм законом від 1714 р. заборонив аптекам торгувати винами. Проте, ігноруючи цю заборону, аптекарі, як і раніше, торгували імпортованими винами й горілками, цукром і цукерками, ароматичними кореннями, перцем, шафраном, маслинами, різними оліями, свічками, овочами, інколи навіть отрутами. Для характеристики тогочасної аптеки слід додати, що у Франції аптеки отримали від парламенту у другій чверті XVIII ст. право торгувати горілкою, лікерами, шоколадом, чаєм, кавою та навіть шинкою [там само].

Таким чином, характер української аптеки XIV–XVII ст. найкраще визначає її тогочасна грецька назва *apotheke* — склад, у якому переважали тоді медикаменти й товари східного походження. Але, як відомо, — зазначає В.Д. Отамановський, — перша аптека за Середньовіччя з'явилася у VIII ст. в Багдаді, першу аптеку в Європі відкрив у м. Палермо (Італія) арабський лікар, і тільки з XIX ст. аптеки з'являються по всій Європі. Це все дає підстави вважати, що на українську аптеку XIV–XVII ст. мала до якоїсь міри впливати арабська та візантійська фармація.

Стосовно всієї Правобережної України, яка залишалася під польсько-шляхетським пануванням до 1793 р., то в умовах економічної відсталості Речі Посполитої, соціального і національного гноблення українського народу, відбудовування міст як медичних центрів відбувалося значно повільніше, ніж у східній Україні. Тим-то мережа аптек на Правобережній Україні створюється вдруге тільки у другій половині XVIII ст. І цьому питанню В.Д. Отамановський присвятив свою наступну статтю «Розвиток

аптечної справи на Україні з середини XVII до початку XIX ст.» (1963) [93, № 5, с. 48–57].

В.Д. Отамановський погоджується з тим, що друга половина XVII – початок XVIII ст. – це тяжкі часи в історії українського народу. У цей період з-під польського панства було визволено тільки Київ та Лівобережжя, які ввійшли до складу Росії, тоді як Правобережжя та Західна Україна залишилися під владою Польщі, Буковина – під турецьким ярмом, а Закарпаття – під гнітом угорських феодалів. Учений писав: «Розвиток аптечної справи в XVII–XVIII ст. відбувався в умовах феодалізму, коли панівний феодальний клас на Україні так само, як у Росії і Польщі, нещадно експлуатував поневолені народні маси й зовсім не дбав ні про їх медичне обслуговування, ні про забезпечення ліками.

Будинок по проспекту Леніна, 19 у м. Харкові, де останні роки свого життя мешкав В.Д. Отамановський. Сучасний вигляд.

У Речі Посполитій уряд не втручався в медичне обслуговування населення» [там само, с. 48]. І далі вчений зазначає, що на кінець XVIII ст. західноукраїнські міста зберегли своє значення медичних центрів. І наводить приклади того, скільки було аптек і які вони, як функціонували у різних містах: Перемишлі, Львові, Станіславові та інших містах Східної Галичини.

Щодо Правобережної України, то тут справи були зовсім іншими. В.Д. Отамановський встановив: якщо в XVI, а також першій половині XVII ст. на Правобережжі було чимало медичних центрів, де функціонували приватні аптеки (Кам'янець-Подільський, Луцьк, Кременець, Бар тощо), то внаслідок бойових дій під час визвольної війни українського народу з панською Польщею та руйнації у 70-х роках XVII ст. спустошені міста Правобережної України перестали існувати як медичні центри. Разом з тим припинили своє існування всі правобережні аптеки. Поновили діяльність приватні аптеки правобережних міст лише в другій половині XVIII ст. у зв'язку з відбудовою цих міст і перетворенням їх на ремісничі та медичні центри.

В.Д. Отамановський далі відмічав: «Хоча Богдан Хмельницький запровадив на Україні першу державну систему медичного обслуговування, але вона не сприяла розвиткові аптечної справи, бо керівна роль у ній належала циркульникам. Ця напіввійськова система, спрямована на медичне обслуговування насамперед козацької старшини, була пристосована до запровадженого після Зборівського договору 1649 р. адміністративно-територіального поділу України на 16 полків. Осередком кожного полку було полкове місто, а осередком Чигиринського полку — Чигирин, який був одночасно гетьманською резиденцією. Медичне обслуговування хворих та поранених на території полку було покладено на полкового циркульника, який за тогочасним звичаєм сам готував ліки для хворих і поранених» [там само, с. 56]. У феодальній Україні XVII ст. вся система охорони здоров'я була спрямована лише на обслуговування феодальної верхівки — гетьмана й козацької старшини, а збереглася вона на Лівобережжі аж до ліквідації автономного козацького устрою. Внаслідок цього лі-

карі, аптекарські склади та аптеки розміщувалися тільки в таких військово-адміністративних центрах, як Батурин, Київ, Глухів, Лубни.

У зв'язку з розвитком на Правобережжі в другій половині XVIII ст. великих мануфактур деякі польські магнати-підприємці починають дбати про поліпшення медично-санітарного стану своїх міст. Зростає на Правобережжі кількість приватних аптек після возз'єднання його з Лівобережжям у складі Росії (1793). Так у 1795 р. відкриваються аптеки в Умані та Чигирині, а в 1880 р. — у Черкасах і Шполі.

Профспілковий квиток В.Д. Отамановського.

Друге повідомлення В.Д.Отамановського про розвиток аптекарської справи в Україні із середини XVII до початку XIX ст. розмістили у шостому номері «Фармацевтичного журналу» за 1963 рік і стосується воно Лівобережної України, яка була під Росією [93, № 6, с. 56–67].

В.Д. Отамановський підкреслював, що в першій половині XVIII ст. в Україні ще не було мережі аптек — безперервно функціонували аптеки тільки у Львові, Перемишлі та Лубнах. Невпинний розвиток в Україні в XIV–XVIII ст. медичних центрів з цирульниками, лікарями й аптеками та, зокрема, виникнення в другій половині XVIII ст. по всій Україні мережі аптек — усе це є об'єктивним показником стихійного розвитку української медицини феодального періоду. Адже відкриття в кожному місті аптеки свідчить, що відтоді таємничі засоби знахарського лікування почали замінюватися на загальноприйнятні ліки тогочасної медицини, виготовлені відповідно до прописів тогочасної фармації.

Із статті В.Д. Отамановського ми дізнаємося, що українські цирульники та знахарі завжди самі готували ліки, нерідко застосовуючи досить складну фармацевтичну технологію. Дослідники української народної медицини Г. Талько-Грицкевич та С. Верхратський показали велике багатство народної медицини, де за певними рецептами готували ліки, інколи з багатьох інгредієнтів. Серед народних лікарських засобів найбільше застосовувалися засоби рослинного походження, а хімічних засобів уживали небагато.

В.Д. Отамановський стверджує: «... фармація XVII–XVIII ст. ще дуже наближалася до народної фармації. Зроблений Ф.Ф. Ісаєвим перегляд ліків, виготовлюваних у Лубенській аптеці в другій половині XVIII ст., та номенклатура лікарських засобів Російської фармакопеї» свідчать, що в тогочасній аптечній практиці найбільш поширеними були лікарські речовини рослинного походження (понад 80 %), потім хімікати (близько 9–10 %) та речовини тваринного походження (біля 7 %) [там само, с. 63].

В.Д. Отамановський доводить, що, внаслідок відсутності в Речі Посполитій державної медичної організації, державних ап-

тек та державного контролю за аптеками, всі західноукраїнські та правобережні аптеки належали або приватним підприємцям, або католицьким монастирям. Проте підприємці дбали тільки про свої прибутки, а католицькі монастирі — про релігійну пропаганду. Тому-то майже в усіх аптеках був малокваліфікований аптекарський персонал, а організація аптечної справи, особливо в монастирських аптеках, залишалася у XVIII ст. на дуже низькому рівні. Власники аптек не дбали про виробництво ліків з місцевої сировини та їх здешевлення, продаючи за високими та навіть спекулятивними цінами імпортовані медикаменти.

Після приєднання Правобережжя до Росії приватні аптеки існували поряд з державними, і в умовах суворого державного контролю приватні аптеки відпускали ліки за встановленою такою й не мали права торгувати немедичними товарами, завжди

Могила В.Д. Отамановського на 2-му харківському міському кладовищі.

лишаючись медичними установами. Належний рівень організації аптечної справи на Правобережній Україні визначався насамперед належною кваліфікацією аптекарського персоналу, серед якого у 80-х роках XVIII ст. вперше з'являються аптекарі-українці. З метою здешевлення ліків у великих державних аптеках було організовано у XVIII ст. велике виробництво ліків з місцевої сировини [там само, с. 66].

Непересічною подією у вивченні історії вітчизняної медицини став вихід монографії В.Д. Отамановського «Борьба медицины с религией в Древней Руси». Вона обговорювалася на спільному засіданні кафедр суспільних наук Харківського медінституту 13 березня 1961 р., згодом — редакційною радою вишу і була рекомендована до видання за редакцією завідувача кафедри філософії ХМІ доцента І.О. Устинова [35, арк. 27–30; 94, с. 76]. Вийшла вона вже після смерті автора, 1965 р., в Москві, в центральному союзному медичному видавництві «Медицина», обсягом майже 10 друкованих аркушів і накладом 3300 примірників [67].

У трьох великих розділах книги розглянуто три важливі джерела вітчизняної медицини в розрізі їх взаємовідносин з релігією: 1) давньоруська народна медицина; 2) церковно-монастирська медицина; 3) міська ремісничка медицина. Кожне із цих джерел мало вплив на формування вітчизняної медицини ще до того як з'явилися медичні факультети. Монографія вирізнялася серед тогочасних праць такого плану оригінальною оцінкою розвитку медицини, фундаментальним аналізом нашої історії. У своїй книзі В.Д. Отамановський, детально зупинившись на аналізі розвитку медичної галузі в Давній Русі, відзначає, що коріння нашої медицини сягає сивої давнини і не має нічого спільного з російською історією. Він, зокрема, вважав, що в основі медико-санітарної культури східних слов'ян була народна медицина, яка використовувала велику кількість ліків рослинного і тваринного походження. В.Д. Отамановський стверджував, що східні слов'яни вміло використовували народну хірургію. Вчений зробив висновок, що зі створенням Київської держави народжувалася церковно-монастирська медицина. Шпиталі ставали невід'ємною частиною

медико-санітарного побуту. Хворих доглядали ченці-монахи. Крім традиційних прийомів народної медицини, вони практикували лікування хворих культовими засобами. Для лікування ревматичних та інших захворювань східні слов'яни почали застосовувати водяні й парові лазні.

У відгуку на рукопис монографії, представленому ще за життя Валентина Дмитровича, відомий історик вітчизняної медицини професор С.А. Верхратський писав: «Работа проф. В.Д. Отамановского оригинальна по замыслу и насыщена по своему содержанию. Автор скрупулезно изучил соответствующую литературу и архивные источники, которые позволили ему дать читателям более определенное представление о взаимоотношениях в древней Руси между молодой, не пустившей еще глубоких корней в народе, христианской религией, народной медициной и зарождав-

Поштовий конверт на честь 120-річчя з дня народження В.Д. Отамановського.

шейся ремесленной медициной. В работе проф. В.Д. Отамановский уточняет некоторые неточности в понимании летописных источников, укоренившиеся в нашей историко-медицинской литературе» [3, арк. 29]. Та вже після виходу монографії з'явилися дві «розгромні» рецензії на неї. Як же це сталося? Чому такий авторитет, як С.А. Верхратський, позитивно оцінив книгу, а інші рецензенти негативно сприйняли її?

Напевно, всевидючі «органи» в тому разі десь щось прогледіли, якщо монографію затаврованого в минулому і не реабілітованого «буржуазного націоналіста» випустило в світ центральне медичне видавництво Радянського Союзу. А коли книга вийшла і вдумливий читач роздивився її українську спрямованість, вони схаменулися. Адже «відлига» закінчилась, і подібні її прояви стали вже випадковими недоробками контролюючих структур, які мали негайно виправлятися. Випущена центральним видавництвом монографія, за тодішніми правилами, не могла не бути відреценованою в центральній пресі. Тому першу рецензію на «Борьбу медицины с религией в Древней Руси» для журналу «Советское здравоохранение» написав «головний» історик медицини в державі Б.Д. Петров [95]. Рецензія вийшла вкрай негативною. Б.Д. Петров відзначав «неправильную, антиисторическую, догматическую позицию В.Д. Отамановского», який створив «предвзятую и надуманную концепцию» історії медицини Давньої Русі [там само, с. 74]. Підсумовуючи свій аналіз, рецензент зробив висновок, що «В.Д. Отамановский не сумел преодолеть те трудности, которые вызваны и сложностью темы, и ее неразработанностью. Помешала автору и известная предвзятость его взглядов, догматический подход к историческим явлениям, попытка втиснуть сложные и разнообразные факты в надуманную схему» [там само]. Така точка зору офіційної історико-медичної науки могла викликати у громадськості (насамперед зарубіжної, оскільки «Советское здравоохранение» розповсюджувалося й за кордонами СРСР) підозри в упередженому ставленні радянського істеблшменту саме до українського автора, певному прояві великодержавного шовінізму. Щоб переконливо парировати подібні закиди,

до рецензії Б.Д. Петрова в тому ж само номері «пристебнули» другу рецензію, вже білоруських авторів з Мінська — В.П. Грицкевича і Г.І. Довгяло [25]. Вони, мовляв, після прочитання книги зазнали «чувства большого неудовлетворения и разочарования» [там само, с. 74], і взагалі вона справила «весьма отрицательное впечатление» [там само, с. 76]. Проте їхня критика монографії дуже непереконлива. Головно тому, що вони (а втім, переважна більшість тогочасних радянських і сучасних пострадянських істориків медицини) не мали належного уявлення, що таке історичні джерела і як з ними працювати. Критикуючи монографію, ці рецензенти посилалися не на першоджерела, а на інші історичні дослідження. Тоді як у В.Д. Отамановського всі твердження доводяться посиланнями на літописи, церковну літературу, архівні документи, інші оригінальні джерела (наприклад лінгвістичні).

Переорієнтувавшись у науковій діяльності майже повністю на історію медицини, Валентин Дмитрович у Харкові все ж закінчує свої розвідки стосовно визначного подільського історика, письменника і краєзнавця, лікаря за фахом Йосипа Антонія Ролле (1830–1894). Цей учений зробив помітний внесок у становлення подільського краєзнавства, дослідження й популяризацію історії Подільського краю. В.Д. Отамановський вивчав його життя та творчість, починаючи з 20-х років. Нарешті це вилилося в статтю «И.А. Ролле и Ю.Д. Талько-Гринцевич», опубліковану 1962 р. у центральному журналі «Советское здравоохранение» [71] і в статтю про Й.А. Ролле для першого видання Української радянської енциклопедії [108].

В.Д. Отамановський відзначив, що на Поділлі Й.А. Ролле був одним з організаторів і секретарем Товариства подільських лікарів, безплатної поліклініки для бідних, пункту щеплення віспи, курсів акушерок — бабок-повивальниць, членом і скарбником створеного в 1884 р. Кам'янець-Подільського людинознавчого товариства, допомагав бідним і стражденим. І як лікар, і як інспектор цукрових заводів Подільської губернії, знайомився з працею і побутом робітників, селян, домагався поліпшення їхнього становища, восьмигодинного робочого дня, створення безпечних

умов праці, закликав підприємців платити пенсію скаліченим на виробництві. Мав багату домашню книгозбірню. Був батьком двох синів і п'яти доньок.

Широковідомим Й.А. Ролле став завдяки історичним дослідженням. Написані польською мовою, вони друкувалися в різноманітних польських виданнях Львова, Кракова, Варшави. Однак часто він друкувався і в російській та українській періодиці. У 1862–1872 рр. вийшло кілька медичних праць Й.А. Ролле, присвячених станові медицини та медичному минулому Поділля. В.Д. Отамановський зазначає, що у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. наукові зв'язки російського і українського народів з польським народом стають особливо міцними. І що особливу роль у зміцненні цих зв'язків відіграв Й.А. Ролле — колоритна постать серед подільських краєзнавців 80-х років ХІХ ст.

В Кам'янці-Подільському Й.А. Ролле відразу встановив зв'язки з Подільським губернським статистичним комітетом, Подільським єпархіальним історико-статистичним комітетом, Подільським товариством лікарів. Під опікою Комітетів та за їх кошти було видано «Статистическое описание Подольской губернии», яке підготували А.С. Дем'яненко та Й.А. Ролле. Водночас із їх допомогою Й.А. Ролле опублікував «Гигиенические очерки Подолии» (1865), в яких уперше розглянув в історичному плані соціальні аспекти життя й побуту населення краю. А в роботі «Психические болезни» (СПб., 1862) на основі власних спостережень автор описав постановку лікування психічно хворих за кордоном, а з метою зіставлення навів дані про методи лікування, які застосовували у той час на Поділлі.

В.Д. Отамановський встановив, що стан охорони здоров'я на Поділлі завжди цікавив Й.А. Ролле. Ось чому одну із своїх праць Й.А. Ролле присвятив медично-санітарному стану Могилівського повіту. Це невеликий, але дуже ґрунтовний нарис української народної медицини Подільського Придністров'я. Й.А. Ролле добре розумів історичне значення української народної медицини для народних мас і називав її «великою і найдавнішою у світі школою». Особливо вартісні дослідження Й.А. Ролле з історії меди-

чини Поділля тим, що вони ґрунтуються на вивченні рукописних джерел з місцевих монастирських, церковних і приватних архівів. Згодом джерела безслідно щезли і, очевидно, назавжди втрачені для дослідників [там само, с. 76].

1862 р. у Петербурзі Й.А. Ролле опублікував дуже цікаву працю, присвячену історії судової медицини на Поділлі та Волині в XVII–XVIII століттях. Ця праця заснована на вивченні рукописних актових книг з архіву волинського міста Оліки і подільського міста Сатанова, (документи не збереглися). Автор опублікував велику кількість судових рішень магістратів означених міст, здійснюючи детальний виклад кожного цитованого документа [149]. У 1867 р. Й.А. Ролле опублікував нарис, який ґрунтувався на великому документальному матеріалі і присвячений описові подільських шпиталів XVI–XVII ст., тобто лікарень для старих, калік і хворих [150].

В одній із своїх праць — «Замки Подільські на кордонах молдавських» (1872) — Й.А. Ролле робить спробу дати нарис медицини минулого Поділля, починаючи з XV століття. Він подав історичний огляд епідемій, які були частими на Поділлі, і разом з тим описав ендемічні захворювання, що відбувалися в минулому. Краєзнавець Й.А. Ролле прагнув встановити час появи на Поділлі першої аптеки, хоча, на погляд В.Д. Отамановського, невірно відносив виникнення першої аптеки в Кам'янці-Подільському до 1767 року. Невеличкий розділ цієї праці «Про акушерок, хірургів і лікарів» присвячено медичному минулому Кам'янця-Подільського в XVII–XVIII століттях. Це було одностомне видання обсягом 532 сторінки. Друге видання, але вже тристомне, значно переосмислене і доповнене, побачило світ у 1880 році [141]. Перший і другий томи присвячено історії Кам'янця-Подільського. Шість розділів першого тому охоплюють минуле Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до XVIII ст., у тому числі висвітлення трьох станів його населення (духовенства, військових, міщан). Другий том висвітлює історію оборонних укріплень та замку Кам'янця-Подільського, розповідає про комендантів фортеці, про кам'янецьких вірмен, римо-католицизм

та його чернечі ордени, унію і православ'я в Кам'янці і на Поділлі. В третьому томі вміщено історичні описи подільських поселень: Бара, Могилів-Подільського, Шаргорода, Жванця та інших. Джерельною базою написання праці слугували магнатські сімейні архіви, стародруки, раритетна література. Крім цього, Й.А. Ролле детально вивчав видання Київської археографічної комісії та «Описи актових книг», що видавалися управлінням Київського центрального архіву.

С.Е. Баженова з цього приводу зазначає: «Праця Ролле «Замки подільські...» — цінна унікальними історичними фактами, описами життя і побуту магнатських родин, польської шляхти й українського населення. Не дивно, що вона стала базою для написання таких книг, як «Город Каменец-Подольский» Ю. Сіцінського, «Памятники старины в Подолии» В. Гульдмана, трилогії «Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володийовський» Г. Сінкевича, нарешті, усіх краєзнавчих праць ХХ століття про Поділля доби Середньовіччя. Однак робота має і свої прорахунки: в ній Ролле дотримується точки зору офіційної польської історіографії на історію України як «східних кресів» Речі Посполитої, не сприймає визвольну боротьбу українського народу середини XVII ст., особу її організатора і керівника Богдана Хмельницького. В праці превалює думка про те, що в українських землях Польща переслідувала цивілізаторську місію» [5]. Праці Й.А. Ролле «Друкарня і граверна майстерня в Бердичеві» (1872) [142] і «Друкарні на молдавському кордоні» (1872) [143] стали базовими для вивчення книговидавничої справи у Правобережній Україні.

В.Д. Отамановський встановив, що на початку 80-х років XIX ст. ім'я Й.А. Ролле як історика стає широко відомим не тільки в Україні та Польщі, а й у Росії та Європі. В 1879–1880 рр. у Варшаві була видрукувана його праця «Полоніка: матеріали до історії Польщі в джерелах російських (1700–1862 рр.) зібрані», яка набула значної популярності [140]. Й.А. Ролле надавав надзвичайно важливого значення вивченню джерельної бази, і тому не випадковими є його статті «Тимчасова археографічна комісія, центральні Київські архіви та їх видавництва»

[138] й «Опис документів, що знаходяться в архіві віленського генерал-губернаторства» [139]. У цих працях автор рекомендує науковцям-краєзнавцям всебічно використовувати у своїх дослідженнях архівосховища, займатися археографічною роботою.

Особливою гранню багатовимірного таланту Й.А. Ролле, на думку В.Д. Отамановського, є його «Історичні оповіді», об'єднані у 9 серій, що охоплюють 77 науково-популярних нарисів з історії Поділля та Волині. Поклавши в основу своїх «Історичних оповідей» глибоке дослідження та ґрунтовне знання певної епохи, а також умов побуту і життя минулих поколінь, Й.А. Ролле, як історик і популяризатор, художньо відтворює життя минулих поколінь.

«Історичні оповіді» охоплюють період XVI — XIX століть і стосуються всіх сторін тогочасного суспільства. «Оповіді» розміщені не в хронологічному порядку, і при детальному їх вивченні творчість Й.А. Ролле можна умовно поділити на два періоди: перший — ранній, коли він, в силу свого походження, твердо переконаний у «культуртрегерській ролі» Польщі на «східних кресах», для якого Богдан Хмельницький — «бунтівник», «кривавий гетьман». Другий період — пізній, коли він дає оцінку Богданові Хмельницькому як «державному мужу, вельми освіченому, наділеному величезним дипломатичним талантом», де українці «красиві та горді як з князів, чудова пісня, краса жінок — доводить до шаленства». Змальовуючи безправне життя українських селян, Й.А. Ролле об'єктивно висвітлює ті причини, які змусили кріпаків взятися за «ножі та коси» і з ними в руках виборювати краще життя. Розповідь про селянські поневіряння викликає співчуття як у автора, так і у читача [112, с. 113].

Й.А. Ролле об'єктивно аналізує й ті причини, що зумовили появу опришка Устима Кармалюка, який грабував багатих і жорстоких поміщиків та віддавав відібране бідним. Створюючи цей образ, автор не шкодував епітетів «бандит», «грабіжник», але водночас він зображував жадібність і жорстокість поміщиків. Заслугою Й.А. Ролле є те, що він першим запровадив у літературу образ народного ватажка і цим сприяв його популяризації.

Оповідь «Опришок» під назвою «Розбійник Кармелюк» — одна з небагатьох, перекладена російською мовою і видрукувана в часописі «Киевская старина» в 1882 році [37]. Вважається, що та ж оповідь стала підґрунтям для написання М. Старицьким роману «Розбійник Устим Кармелюк».

В.Д. Отамановський відзначає, що особливу увагу у своїй творчості Й.А. Ролле приділив періоду захоплення турками Поділля. Оповідання Й.А. Ролле «Під знаком півмісяця», «Під знаком хреста», «Кам'янецька зрада», «Львівські заручники», «Матрона Польська», «Жінки в оточеному турками Кам'янці» в різних аспектах відтворюють ті трагічні часи. Період розпаду Польщі, причини, що призвели до нього, переконливо показані через діяльність і характери окремих історичних осіб. Вони змальовані письменником надзвичайно достовірно, бо лише лікарєві-психіатру (а Й.А. Ролле був саме ним), під силу було помітити в характерах людей незначні, на перший погляд, нюанси, які робили ті образи переконливими, живими [71].

З точки зору В.Д. Отамановського, надзвичайно цінним серед праць краєзнавця є також історичний нарис «Дії осідлих татар на молдавському пограниччі». З нього ми дізнаємося про татарську колонізацію Поділля: при литовських князях в XIV ст., при барському старості Претвичі у XVI ст. (село Чемериси біля Бара), під час польсько-козацьких воєн і за 27-річного панування турків на Поділлі.

Не обійшов увагою В.Д. Отамановський і дослідження «Початок польської торгівлі на Чорному морі і навігація на Дністрі», де, спираючись на архівні джерела, Й.А. Ролле розповідає про спроби багатих подільських землевласників Прота Потоцького і Валеріана Дзедушицького наприкінці XVII ст. налагодити навігацію на Дністрі та Чорному морі.

Під псевдонімом Антоній з'являлися все нові й нові історичні твори Йосипа-Антонія Ролле. Написані легко і дохідливо, вони знайомили поляків з історією Поділля і, завдяки історичній об'єктивності, формували певне світосприймання, сприяли взаєморозумінню між польським та українським населенням. Серед

його творів — розповідь про трагічну долю Юрія Хмельницького, призначеного турками гетьманом зайнятої ними Правобережної України з титулом князя Сарматського і страченого 1685 р. в Кам'янці-Подільському. Спостереження автора вилились в історичні замітки про села та фортеці Поділля XVIII століття. Немало зробив Й.А. Ролле для розгортання краєзнавчої роботи на Поділлі в складі губернського статистичного комітету. До книги «Матеріали для історії Подільської губернії 1792–1796 рр.» увійшло 119 документів XVIII ст., зібраних і опрацьованих ним. Плідно працював він і в складі комітету для історико-статистичного опису церков і населених пунктів Подільської губернії.

Оглядаючи з майже столітньої відстані творчість Й.А. Ролле, В.Д. Отамановський зазначав, що вона не втратила своєї актуальності. І посилається на оцінку діяльності Й.А. Ролле, дану В.Б. Антоновичем: «Як історик, він опрацював численні епізоди минулого і скористався для вивчення їх архівними матеріалами, котрі без його участі не знайшли б ще довго свого використання. Але набагато більше значення має... історична істина, яку д-р Антоній поважав, як історик, виступала постійно з під легкої зовнішньої стилістичної пелени і сприяла розвитку самопізнання, чим і полегшується бажане в краю примирення. Тому...ми повинні визнати, що д-р Антоній невтомною своєю діяльністю на полі історичної науки чесно відслужив на користь рідного краю» [2].

В.Д. Отамановський вважав Й.А. Ролле гуманним лікарем, вченим і громадським діячем, який здобув на Поділлі всезагальну повагу. Після його смерті в 1894 р. громадськість м. Кам'янця-Подільського спорудила на місцевому кладовищі, де похований д-р Ролле, мармуровий надгробок з бронзовим барельєфом покійного і таким написом: «Д-р Йосип-Антоній Ролле, лікар і історик. Народився в 1830 р. в Генріхівці, помер в 1894 р. в Кам'янець-Подільському. Син цієї землі. Минуле її любив, вивчав і узагальнював, а багатства її шанувати вмів».

В.Д. Отамановський наголошує, що твори Й.А. Ролле різному оцінюються істориками. Багато хто негативно ставиться до його творчості, вважаючи, що вчений ідеалізував поль-

ських феодалів і католицьке духовенство, негативно ставився до національно-визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти, загарбання поляками Поділля трактував як «мирну колонізацію», «цивілізаційну місію». Це, безперечно, правда. Проте слід мати на увазі, що таким був загальний рівень польської історіографії того часу, до яскравих представників якої належав доктор Ролле. Прагнення національного визволення і відновлення власної держави формувало сприйняття польськими істориками всієї території Речі Посполитої (включаючи й українські землі) як своєї втраченої країни. Такий підхід не відповідав національним інтересам України і змушував упродовж десятиліть українських істориків насторожено ставитися до наукової спадщини польських колег. Однак ідеологічні розходження не можуть применшити значення того, що саме Й.А. Ролле належить безумовний пріоритет створення цілісної картини історії Поділля. Безсумнівним, на наш погляд, є й те, що В.Д. Отамановський, вивчаючи науково-історичну та краєзнавчу спадщину такого могутнього науковця, як Й.А. Ролле, під впливом ідей та концепцій цього вченого сформував свій власний погляд на історію Поділля, який і доніс до нас.

Про останній період життя й діяльності В.Д. Отамановського в Харкові згадує і сучасний історик Вінниччини професор В.П. Воловик: «... особисто для мене біографія Валентина Дмитровича ділиться на дві частини, з яких Отамановський 20–30-х років — книжково-історичний образ, а Отамановський кінця 50-х — початку 60-х років — конкретна людина, вчений, з яким довелося співробітничати при написанні дослідження «Вінниця. Історичний нарис». Працюючи над ним, група вінницьких науковців натрапила на матеріал Кабінету вивчення Поділля, прізвище його керівника й найбільш плідного автора. Вже не пам'ятаю, яким чином, але з'ясувалося, що В.Д. Отамановський працює в Харкові. Для нас стало ясно, що краще за нього історію середньовічної Вінниці ніхто не напише.

Ми обмінялися листами і, оскільки Валентин Дмитрович не погоджувався на співробітництво, довелося поїхати до нього, щоб

на місці все уточнити і переконати у доцільності співпраці. Наша зустріч сталася одного морозного грудневого дня 1961 року. Я застав Валентина Дмитровича за друкарською машинкою з латинським шрифтом. Пам'ятаю, що подумав (але не сказав), чому це доктор історичних наук завідує кафедрою латини (про всі складні перипетії його життя я ще тоді не знав). Переді мною був літній чоловік невисокого зросту, кремезний, з ясними очима, що одразу видавали розум і доброзичливість господаря. Його швидкі рухи свідчили про природний сангвіністичний нахил, а чіткі й лаконічні формулювання думок про те, що вчений звик цінувати час» [96, с. 30–31].

У своїх спогадах професор В.П. Воловик детально описує весь процес умовляння Валентина Дмитровича до співпраці над «Історією Вінниці». Він відзначає прямоту, безпосередність і скромність В.Д. Отамановського, які свідчили про високу інтелегентність і професіоналізм професора. Саме тоді стало відомо, що більшості документів (в основному середньовічною латиною), якими колись знайомився Валентин Дмитрович, вже немає. Вони були вивезені німецькими окупантами і знищені [там само]. Валентин Дмитрович дуже багато зробив, і не лише як автор розділу, а своїми слухними порадами сприяв поліпшенню всієї монографії. В.П. Воловик також згадує: «Ми ще двічі зустрічалися з Валентином Дмитровичем протягом 1962 року. Одна з них відбулася в санаторії «30-річчя Жовтня» під Києвом, де лікувався професор. Тут ми зустрілися уже як старі знайомі. Покінчивши із діловими питаннями, які стосувалися монографії, чимало часу говорили на різні теми. Тут я почув багато цікавого про корифеїв тодішньої історичної науки, про її стан (з досить критичним підходом). Для нас тоді було невідомо, що сталося з дослідником у 1929 році, чому він поневірявся десь на чужині? Мені здавалося, що осо-ось професор заговорить про своє минуле. Але цього не сталося. До особистої біографії і в цій душевній розмові Валентин Дмитрович був неохочий, а я не наполягав, щоб не видалося, ніби хочу залізти людині в душу. Остання зустріч відбулася в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві

(в приміщенні Софіївського собору, де він досліджував архівні матеріали. Валентин Дмитрович... скаржився на здоров'я, особливо на високий кров'яний тиск. Але продовжував пошукові роботи, був сповнений творчими планами» [там само].

В.П. Воловик і П.С. Григорчук у своїх спогадах стверджували, що останні роки життя, працюючи в Харківському медичному інституті, В.Д. Отамановський присвятив монографії «История медицины на Украине» і закінчив її рукопис. Проте факти говорять про інше. Зокрема, в архіві ХНМУ зберігся лист тодішнього проректора вишу з наукової роботи начальникові Головного аптечного управління МОЗ УРСР, написаний 13 березня 1964 р., тобто одразу після смерті Валентина Дмитровича. У ньому йдеться про видання монографії «Аптечное дело на Украине в XIV — начале XIX вв.». Вона обіймала обсяг 6 друкованих аркушів і 1963 р. була рекомендована до друку Держмедвидавом. Але світу так і не побачила [3, арк. 23, 28, 36; 16, с. 119; 96, с. 30–31].

Будучи активним членом Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань (від 1963 р. — товариство «Знання»), Валентин Дмитрович, поряд із науково-педагогічною, вів активну просвітницьку діяльність. Він читав лекції з історії вітчизняної медицини. У травні 1963 р. переобрався на ту ж посаду на новий п'ятирічний термін [3, арк. 25].

Проте 10 березня 1964 р. в центрі Харкова, на вулиці неподалік від Харківського медінституту, на шляху до кафедри, Валентину Дмитровичу стало зле. Поруч розташовувалася клініка внутрішніх хвороб обласної клінічної лікарні, куди його негайно доправили. Але пацієнтові не зарадила навіть своєчасна допомога лікарів. Хворий незабаром помер від інфаркту міокарда. Поховали Валентина Дмитровича Отамановського на міському кладовищі № 2 [там само, арк. 28]. Офіційного некрологу щодо його смерті ніде опубліковано не було, хоча керівництво ХМІ просило про це начальника головного аптечного управління МОЗ УРСР [там само, арк. 28]. Просто керівництво вишу не знало багато чого такого, про що знали «нагорі». А Валентинові Дмитровичу нічого не простили, з точки зору начальства, на некролог він

не заслуговував. Його дружина незабаром повернулася до Казані, звідки була родом, і будь-яких родичів В.Д. Отамановського в Харкові не залишилось [там само, арк. 3, 41].

У Харкові колеги по медінституту знали Отамановського як добропорядного і поважного радянського професора. Дотепер йде відгомін про його воістину енциклопедичну ерудицію і феноменальну пам'ять. Дуже позитивними є відгуки й про суто людські чесноти Валентина Дмитровича. Це дуже цікаво, тому що відгуки з цього ж приводу вінницьких колег вченого 20-х років є геть негативними.

Свого часу заступник В.Д. Отамановського — учений секретар філії бібліотеки ВУАН у Вінниці і вчений секретар «Кабінету виучування Поділля» Л.О. Тимошенко на допитах заперечував антирадянську діяльність свого керівника. Разом з тим він загалом негативно схарактеризував саму особистість Валентина Дмитровича. Віддаючи належне організаційному талантові директора, його працьовитості, твердості, енергійності, Л.О. Тимошенко водночас звертав увагу на зверхність у ставленні до підлеглих, зневажливість до них, нетовариськість, зарозумілість, деспотизм, сухість, формалізм: «В. Отамановський дуже тишається завжди своєю вищстю над іншими, — зазначав він, — вихваляючи себе, та в'їдливо зневажаючи тих, хто з ним не згоджується. Жодних заперечень не терпить, а своїм підлеглим даже не дає слова напроти сказати. Це почуття неприхованої вищості призводило до того, що він ніколи майже не був задоволений працею своїх співробітників, раз у раз зневажаючи, ображаючи їх та зовсім не цінуючи їх праці... Суворо та в'їдливо докоряючи своїх службовців, він не раз доводив жінок до сліз, до істеричних вчинків» [34, арк. 5, 6, 9, 11, 17, 18, 24]. А може, це був своєрідний спосіб захистити товариша? Мовляв, людина, звичайно, важкої вдачі, проте за це ж не судять, а так — цілком лояльна до влади.

Так чи інакше, але, на відміну від співробітників Валентина Дмитровича 20-х років, колеги професора по ХМІ відзначають його товариськість, чуйність, дбайливе ставлення до підлеглих. Так, наприклад, В.В. Яценко згадує: коли здоров'я Валентина

Дмитровича ослабло і він відчув, що може незабаром померти, то почав дбати про забезпечення майбутнього своїх дисертантів. Професор, на всяк випадок, знайшов їм іншого наукового керівника і розіслав десятки листів знайомим науковцям з проханням у майбутньому підтримати його учнів. Зворушливо піклувався він і про свою дружину, яка була досить примхливою і зарозумілою дамою. Проте співробітники навіть не уявляли, якою був насправді масштабною і трагічною постаттю професор В.Д. Отамановський. Як свідчать бесіди із співробітниками Валентина Дмитровича по інституту, зокрема з досить відповідальними посадовими особами (такими, як секретар комітету комсомолу, а згодом парткому і перший проректор вишу другої половини 50-х — першої половини 60-х років А.Я. Циганенко), вони навіть не здогадувалися про бурхливу революційну молодість В.Д. Отамановського, його роль в історії української науки 1920-х років, репресії та поневіряння, які він пережив. Чому?

У відповідь спробуємо піддати джерелознавчому аналізу згадувану вже особову справу В.Д. Отамановського, що зберігається в архіві Харківського національного медичного університету [3].

Зовнішня критика не залишає сумнівів щодо оригінальності джерела. Немає підстав підозрювати й текстологічну фальсифікацію документів справи. Вони відклалися у відділі кадрів, а потім архіві солідної науково-педагогічної установи — Харківського медичного інституту, де постійно перебували під пильним наглядом адміністрації та контролюючих органів. Доступ до справи мала обмежена кількість посадових осіб, які не могли бути зацікавлені в підробці документів. Отже, час, місце і умови виникнення джерела визначаються однозначно. Штampi і печатки установ підтверджують автентичність тексту. Всі інтерполяції належним чином оформлені, що також доводить їх справжність.

Що стосується внутрішньої, власне історичної критики джерела, то з визначенням його достовірності справа значно складніша. Ряд фактів, що містяться у справі, не викликають жодних сумнівів. Так, у документі під назвою «Личный листок по учету

кадров» В.Д. Отамановський особисто вказав, що володіє 14 західноєвропейськими і західнослов'янськими мовами (не враховуючи стародавніх!) [там само, арк. 2]. Це підтверджують свідчення (зокрема про лінгвістичну підготовку В.Д. Отамановського) дійсного члена АМН СРСР професора В. Терновського та доктора філологічних наук професора О. Лук'яненка, що містяться в справі. Або вказана в тому ж «Листке» кількість наукових праць [там само, арк. 3–4]. Вона відповідним чином підтверджена підписом відповідної посадової особи і печаткою. Вказані відомості про наукові ступені та звання підтверджені відповідними нотаріально завіреними копіями документів [там само, арк. 10–12].

І все ж таки, низка фактів біографії В.Д. Отамановського, заявлених ним особисто в «Личном листке» й автобіографії, виявилися недостовірними. Зокрема, він власноруч пише про те, що у 1920–1930-х роках працював завідувачем відділу рукописів і стародруків у Вінницькому філіалі бібліотеки АН УРСР, а 1930 р. був обраний помічником директора з наукової частини і завідувачем відділу рідкісних книг наукової бібліотеки Казанського університету. Проте достеменно відомо, що протягом 1929–1931 років він відбував ув'язнення по справі «СВУ», про що сам писав в опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті» [там само, арк. 1–9; 76, с. 699; 80; 89].

Деякі факти зі своєї біографії (і найяскравіші) В.Д. Отамановський приховав. Жодного слова про участь у революційних подіях 1917 р. Ані слова про «Братство самостійників», про Центральну Раду, одним із засновників якої він був і членом якої обирався. Природно, що нічого про бій з більшовиками під Крутами, в якому брав участь. Про роботу та навчання у Відні — теж мовчання. Обійшов Валентин Дмитрович і репресії, яким піддавався. А судимість по справі «СВУ», яку він не зазначив, була знята посмертно, лише в 1989 році.

Підсумовуючи внутрішню критику джерела, зазначимо, що поряд із безперечно доведеними фактами в ньому містяться й недостовірні. Вони стосуються біографічних даних В.Д. Отама-

новського, викладених ним особисто в «Личном листке по учету кадров» і автобіографії за період з 1917 по, принаймні, 1931 роки. І навпаки: факти, достеменно доведені дослідниками (політична діяльність у «Братстві самостійників» і Українській Центральній Раді у 1917–1918 рр., участь в бою під Крутами, дворічна еміграція до Відня, засудження по справі «СВУ» та ін.) у цих документах відсутні. Застосовувавши джерелознавчий метод зіставлення, ми впевнено, що особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту професора В.Д. Отамановського не витримує критики на предмет достовірності.

В умовах тоталітарного радянського ладу, коли виникло це джерело, подібні приховування даних про себе з боку людини, яка заміщувала посаду за конкурсом в інституті, були просто приречені на викриття. Біографії науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів ретельно перевірялися КДБ. У кожному виші працював принаймні один «куратор» від КДБ, а у вишах з іноземними студентами, яким був ХМІ, навіть більше. І приховати, скажемо, участь у «контрреволюційних» організаціях, тривале перебування за кордоном або судимість було неможливо. Тим більше, що В.Д. Отамановського «органи» постійно «супроводжували». Про таке свідчить вищезгадуваний лист начальника управління Міністерства державної безпеки по Саратовській області, датований червнем 1952 р. і опублікований у книзі Володимира Пристайка і Юрія Шаповала «Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти» (Київ, 1995) та інші документи контрольної-наглядової справи органів держбезпеки на В.Д. Отамановського [20, арк. 1, 6; 100, с. 344]. У листі йдеться про «розробку» В.Д. Отамановського і введення до його оточення спецагента. А звернення авторів до Галузевого державного архіву СБУ надало нам дані про те, що такий «супровід» здійснювався й раніше [20, арк. 2–3]. До речі, в Саратові Валентин Дмитрович теж перекутив свою біографію, як і в Харкові [63, с. 182].

Дозволимо собі припустити, що між В.Д. Отамановським і «компетентними органами» існувала домовленість про нерозголошення деяких «незручних» фактів його біографії. Інших пояснень на сьогодні ми не знаходимо. Але за що такий «подарунок»? За співпрацю? Якщо В.Д. Отамановський працював «сексотом» держбезпеки, то навіщо чекісти Криму і Саратова вели його «розробку» «по підозренню в проведенні організованої антисоветської діяльності и причастности к украинским националистам» [20, арк. 1–7]? Чому та «розробка» не мала жодних негативних наслідків для Валентина Дмитровича (навіпаки, 1956 р. — захист докторської дисертації, 1958 р. — отримання вченого звання професора)?

Або ще один факт стосунків з владними структурами, який важко пояснити. Конкурс у Харківському медичному інституті відбувся у жовтні 1958 р., тобто в розпал навчального року. Природно, що директор Саратовського медінституту наполягав на тому, щоб Валентин Дмитрович залишився хоча б до кінця семестру, і віддав розпорядження не видавати йому трудової книжки. Так дійшло до конфлікту, для розв'язання якого В.Д. Отамановський долучив прокурора Саратовської області та обком профспілки медпрацівників [3, арк. 1, 19]. І таки довів свою правоту. З точки зору сьогодення цілком нормальна практика. А тоді напевно чи пересічна радянська людина, та ще й з таким минулим, наважилася б на подібний вчинок. Тим більше, що з точки зору радянської моралі директор був цілком правий. Так що ж виходить Валентин Дмитрович мав певну підтримку якихось владних структур? Розгадати цю загадку життя В.Д. Отамановського нам поки ще не вдалося. Стовідсотково стверджувати, що він не був завербований органами держбезпеки, ми не можемо. Оскільки дані про осіб, які конфіденційно співпрацювали з правоохоронними органами, за існуючою нормативною базою, становлять державну таємницю і розсекреченню не підлягають. Проте загальна практика була такою, що осіб, які знаходилися в «розробці», не вербували за недоцільністю, оскільки їхні зв'язки виявляли через приставленого агента. Тому відповідна інструкція визнавала

недоцільним вербування такого роду осіб. Однак траплялися й винятки. Крім того, логічно було б припустити: якби В.Д. Отамановський був агентом держбезпеки, то у відповідь на запити кримських і саратовських чекістів до Москви, їм би повідомляли про це, а не надсилали архівно-слідчу справу «СВУ». Якщо, звичайно, він не був таким аж засекреченим, що центр не ділився з периферією своєю інформацією щодо нього. Отже, щоб зробити остаточний висновок про співпрацю Валентина Дмитровича з «органами» або її відсутність, потрібні безпосередні докази, а їх наразі немає. Тому доведеться чекати часів розсекречення агентурних справ.

Очевидно, що до цієї доволі делікатної, але принципово важливої проблеми підходити слід коректно, з урахуванням специфіки радянської доби і того соціального простору, яким була тоді українська наука і в широкому сенсі українське культурне та громадське життя. Проте й обминати таких питань не слід, бо інакше спотворюватиметься реальна історія науки, культури і суспільства радянської України взагалі буде неможливо зрозуміти долю тогочасних науковців, врешті-решт втрачатиметься сенс науки як суспільного інституту, основою якого мають слугувати морально-етичні засади.

ВИСНОВКИ

Час — найвищий, єдино неупереджений суддя. Лише на відстані можемо ми пильніше роздивитися історичні події, осмислити їх значущість, побачити на цьому тлі справді яскраве, гідне пам'яті нащадків. Такою є для нас, сучасних українців, епоха Української революції та наступних визвольних змагань. У координатах тієї неоднозначної доби вимальовуються і окремі постаті людей, які, попри всі утиски, заборони й репресії, насмілювалися мати власну думку, намагались позбутися духовного поневолення, прагнули активного самовиявлення. Їхньою метою було збереження національних духовних і матеріальних скарбів, виховання патріотизму. Бо вони розуміли, що самотність — це той фундамент, на якому зводиться новий, омріяний світ, позбавлений тоталітаризму. Долі героїв складалися по-різному: одні загинули в збройній боротьбі, багато покинуло Батьківщину і сконало на чужині, інші змирилися з радянським режимом, проте незабаром були ним жорстоко репресовані, декому вдалося більш-менш благополучно дожити віку в Україні. Останні з учасників буремних революційних подій були навіть сучасниками людей нинішнього старшого або й середнього покоління. Серед таких постатей — український вчений і організатор науки Валентин Дмитрович Отамановський.

Роль В.Д. Отамановського в українському націєтворчому процесі непересічна. Такий висновок нам дозволяють зробити і його біографія, і наукова спадщина, хоча й порівняно невелика, але дуже важлива та повчальна.

Щодо біографії, то факти, наведені й доведені вище, не залишають сумнівів у його визначній ролі у подіях Української революції, становленні краєзнавства та історичної науки в радянській Україні. Він належав до тієї плеяди вітчизняних науковців, яка першою потрапила у жорна сталінських чисток і своєю позицією продемонструвала світові антиукраїнськість режиму, що поставав на теренах СРСР.

Можна сперечатися з приводу того, чи слід вважати Валентина Отамановського, як провідника «Братства самостійників», одним із засновників Української Центральної Ради та яку саме роль відіграло «Братство» у вітчизняній історії. Вузкість джерельної бази не дозволяє нам сьогодні зробити однозначні висновки щодо цих питань, і вони ще чекають на своїх дослідників. Проте достеменно доведено, що він деякий час (хоча й нетривалий) був членом УЦР, ініціатором і одним з організаторів українських національних збройних сил, брав активну участь у бою під Крутами та подальших бойових діях. А доведеного вже цілком достатньо, щоб шанувати його як героя Української революції.

Значно переконалишими виявились відомості про наукову діяльність В.Д. Отамановського. 1920 року доля закинула молодого вченого до Вінниці. Там розпочав він серйозну дослідницьку діяльність. 20-ті роки в УСРР були часом, коли завдяки політиці українізації відкрилися нові можливості для плідного розвитку краєзнавства. Надзвичайно важливу роль у гуртуванні кращих сил краєзнавців відіграв «Кабінет виучування Поділля», очолюваний Валентином Дмитровичем. За його ініціативами були сформовані нові краєзнавчі осередки — комісії, комітети, музеї, товариства, гуртки та ін., підпорядковані Всеукраїнській академії наук, Українському комітетові краєзнавства, який був створений 1925 року при Народному комісаріаті освіти. В діяльності В.Д. Отамановського досить повно відобразилися всі сторони

і напрями краєзнавства: вивчення краю, популяризація нових знань через публікації, діяльність бібліотек, розгортання музейної справи, пам'яткоохоронна діяльність, організаційно-методична робота.

Краєзнавчий рух на Поділлі набрав масового характеру, охопив різні шари інтелігенції, представників інших верств населення, які по мірі ліквідації неписьменності дедалі більше долучалися до культурного надбання, турбувалися про його популяризацію та примноження. Арешт Валентина Дмитровича на тривалий час призупинив краєзнавчу діяльність на Вінниччині. Його притягнення до судового процесу по справі «Спілки визволення України», хоча й було безпідставним (оскільки сама справа була сфальшованою), підтверджує авторитетність постаті В.Д. Отамановського серед тодішнього наукового загалу. Адже у першому гучному політичному процесі проти української інтелігенції як обвинувачені фігурували лише сорок п'ять осіб, але то були представники її еліти.

Переходячи до наукової спадщини Валентина Дмитровича Отамановського, зазначимо, що вона є свідченням розмаїтих фахових і громадських інтересів ученого. Він одночасно працював у таких різних сферах, як історія права, соціально-економічна історія, історія медицини, краєзнавство і бібліографія. Такий діапазон досліджень давав плідну взаємодію ідей, а новаторський підхід до вирішення окреслених проблем дозволяв робити широкі узагальнення. Взаємопроникнення результатів його досліджень сприяло появі якісно нових знань, формуванню вже у першій половині ХХ ст. особливого — соціокультурного способу мислення, який визначив успішне вирішення у подальшому багатьох науково-практичних завдань. Розумінням складності взаємозв'язків у тогочасному суспільстві й непередбачуваності наслідків їх порушення, переконанням, що взаємовідносини людини та суспільства мають будуватися на основі розумного компромісу наукових знань і конкретних соціокультурних умов життя усіх прошарків населення, — пройняті всі праці В.Д. Отамановського.

Сьогодні нам відомі понад п'ятдесят його наукових праць. Доволі умовно їх можна розподілити на три групи: 1) історія м. Вінниці та інших міст Правобережної України XIV–XVIII ст. (як соціально-економічна, так і правова); 2) історія охорони здоров'я, медицини та аптекарської справи; 3) методика краєзнавчої роботи та краєзнавча бібліографія. Чому ми вважаємо такий поділ дещо умовним? Тому що зазначені напрями наукових досліджень у працях В.Д. Отамановського часто перетинаються і переплітаються. Скажімо, він неодноразово ілюстрував розкладання феодальних і зародження капіталістичних відносин в українських містах Правобережжя XVIII ст. фактами розвитку медицини і піклування органів міського самоврядування про їх санітарне облаштування. Так само успіхами медицини та охорони здоров'я в його працях з історії правобережних міст доводиться подібність їх розвитку із шляхами розвитку західноєвропейських міст. Не дуже вкладається в таку класифікацію і вивчення В.Д. Отамановським творчості визначного подільського історика та краєзнавця Й.А. Ролле. Однак спрощено його науковий доробок можливо структурувати саме у такий спосіб.

Тематичний аналіз праць В.Д. Отамановського показує, що основним предметом його історичних розвідок були міста Правобережної України від середини XIV до кінця XVIII століть. Проведене нами дослідження переконливо свідчить, що в історичних працях В.Д. Отамановського відображено принципово новий погляд на соціально-економічний і правовий розвиток міст Правобережжя в означеному періоді. Так само новими були для його часу й запропоновані вченим ідеї виникнення і розвитку українського феодального міста. Його світогляд позначений чітким розумінням складних взаємозв'язків у розвитку феодальних міст і містечок. Тут ми бачимо Отамановського-дослідника в органічному єднанні правознавця та історика. Дивовижними були інтереси автора в царині юриспруденції, його юридична обізнаність, блискуче знання іноземних мов, історичний підхід до аналізованих подій і фактів. Його роботи вражають своїм значним

обсягом та кількістю опанованих архівних джерел, рукописних та друкованих першоджерел минулих століть.

Основні ідеї, закладені у працях Валентина Дмитровича, як і самі праці, стали принципово важливими ланками в історії українського феодального міста. Згодом вони набули блискучого розвитку в студіях визначних українських та російських істориків О.С. Компан, В.О. Маркіної, В.О. Романовського, М.В. Устюгова та інших.

До другої групи праць В.Д. Отамановського слід віднести дослідження з історії охорони здоров'я, медицини та аптекарської справи. Ще наприкінці 20-х років учений написав роботу, присвячену історії медицини та аптекарської справи у м. Вінниці й Вінницькому повіті в другій половині XVIII ст. До цієї теми він повернувся і в повоєнний період, працюючи у медичних вишах, де ця проблематика була найбільш принадною. У цих працях В.Д. Отамановський постає не лише талановитим істориком, а й неабияким знавцем медицини та фармації, який досконало володів іноземною науковою термінологією з цілого ряду дисциплін. Його роботи мають велику кількість додатків у вигляді цінних документів, які потім за різних обставин зникли з поля зору науковців. У праці «Отечественные лекари-новаторы второй половины XVIII ст.» В.Д. Отамановський вперше подав переклад опису призабутого наукою методу лікування чуми, який розробили вітчизняні лікарі ще в 1770 році. Після його смерті побачила світ монографія «Борьба медицины с религией в Древней Руси». Безперечно, в ті часи він був найкращим істориком медицини не тільки в Україні, а й на теренах СРСР, бо ніхто інший не міг дорівнятися до нього за обсягом та вагомістю опрацьованої джерельної бази.

У цьому контексті постає ще одне завдання, яке належить вирішити дослідникам творчості Валентина Дмитровича Отамановського та й історії вітчизняної медицини взагалі. Воно полягає в тому, щоб знайти і опублікувати рукопис монографії «Аптечное дело на Украине в XIV — начале XIX вв.», яка на момент його смерті була вже завершена.

І, нарешті, до третьої групи належать праці з методики краєзнавчої роботи та краєзнавчої бібліографії. Теоретичні й методичні напрацювання В.Д. Отамановського справили значний вплив на формування сучасного розуміння краєзнавства. Фактично, всі вони стали програмними для радянського і українського краєзнавства ХХ–ХХІ століть, у них закладався фундамент краєзнавства, формувалося краєзнавче мислення. З нашої точки зору, В.Д. Отамановський є одним із фундаторів сучасного вітчизняного краєзнавства. Саме він започаткував систематичне, комплексне дослідження краю та поширення знань щодо його історії, культури, природи, населення, окремих галузей економіки. Академія наук України неодноразово поширювала передовий досвід, рекомендуючи працю подолян як взірець краєзнавчої роботи. Вчений мав відкрити краєзнавчі кабінети й керувати їхньою роботою в Житомирі, Полтаві, на Донбасі. Його праці (особливо «Краєзнавство на Поділлі») мали і досі мають величезне значення для організації краєзнавчих осередків у будь-яких місцевостях, являючи собою методичні рекомендації щодо створення та роботи краєзнавчого закладу, а також формування соціокультурного життя в Україні. Роль В.Д. Отамановського у краєзнавстві визначається ще й тим, що він запропонував нові напрями у розробленні методики краєзнавчої праці, набагато випередивши фронт наукових пошуків своїх сучасників. Окрім цього, він багато працював над формуванням краєзнавчої бібліографії. І хоча після арешту і ув'язнення вчений ніколи більше не повертався до бібліотечної та видавничої роботи, його досвід у цій справі, безперечно, вартий детального бібліотекознавчого дослідження.

Валентин Отамановський відомий нам і як письменник-романтик. Його «Син України» — захоплива історико-пригодницька повість для юнацтва про українського козака-«робінзона», яка вже вплинула на формування світогляду декількох поколінь української молоді, має продовжувати виховання патріотизму у нових генерацій нашого народу. Сподіваємося, нам вдалося довести читачеві, що справжнім автором цієї книги був Валентин Отамановський, а Ігор Федів, який претендував

на авторство, виконував суто технічні функції з компонування тексту.

Отже, такі наші скромні здобутки і загальні перспективи нових наукових розвідок щодо життя і діяльності щирого Патріота України Валентина Дмитровича Отамановського. Нехай пухом буде йому рідна українська земля!

Київ–Вінниця–Черкаси–Харків, 2010–2013.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абугов О. 69
 Антонович В.Д. 88, 91, 145, 171
 Апостол Данило 37

Б

Баженова С.Е. 142, 171
 Баранович О.І. 65
 Белінг Д.Є. 48
 Белоу 88
 Бехштайн Л. 21
 Бжеський Р. 5
 Биков В.Г. 8
 Бируля О. 47
 Білінський М.І. 34, 54
 Бобринські 11, 13
 Бойко І.К. 12
 Боккаччо Д. 21
 Болабольченко А. 77
 Борщевська Н.О. 34
 Брунненек М. 115
 Бургаве Г. 60, 113

В

Василенко М.П. 59, 63, 65, 85
 Верстюк В. 7, 12, 18, 19
 Верхратський С.А. 128, 134,
 137, 138
 Виговський І. 27
 Винниченко В. 30
 Вишатицький 113
 Вишенський І. 21

Владимирський-Буданов М.Ф.
 88, 91
 Воловик В.П. 146, 147, 148

Г

Гальбан А. 80, 81, 88
 Гальчак С. 12
 Гауфф В. 21
 Гейден Д. 58
 Говина О. 106
 Голобуцький В.О. 86
 Гончаренко А. 23
 Городецький С. 46
 Горянський П. 56
 Григор'єва-Отамановська М.І.
 79, 120
 Григор'єв С.Г. 8
 Григорчук П.С. 148
 Грицкевич В.П. 139
 Грушевський М.С. 3, 63, 64, 65, 70
 Гульдман В.К. 58, 142
 Гуменюк І.П. 8
 Гурц 63
 Гутенберг Й. 40
 Гете Й. 21

Д

Данилевич Ю.Д. 65
 Данилов Л. 47, 48
 Дем'яненко А.С. 140
 Дефо Д. 26
 Дзедушицький В. 144

Довгяло Г.І. 139
Домбровська О.П. 34
Донцов Д. 16
Дорошенко П. 20
Драгоманов М. 37
Дубняк К. 48

Є

Євшан М. 55
Єфремов С.О. 66, 69, 72, 74,
76, 77

З

Заболотний Д.К. 50, 66, 180
Загоровський 60
Зекцер А. 47
Злотополець В. 11, 14, 16, 28,
29, 30
Золотарьов В.А. 8

І

Ісаєв Ф.Ф. 134

К

Кармелюк У. 144
Кароєва Л.Р. 7, 12
Квірінг Е.І. 73
Кеслерс М. 36
Кицай О.Г. 34
Кінкель 88
Кіплінг Р. 21
Клеменс 126
Колонтай Гуго 62, 123, 124
Компан О.С. 159

Косаківський В.А. 6
Косач-Квітка Л. 58
Кот С.І. 7, 12, 18, 20, 26
Коцюбинський М.М. 38, 41,
46, 55, 56
Кримський А.Ю. 58, 59, 85
Крузо Р. 21, 26
Крушельницький 69

Л

Легун Ю.В. 7
Ленін В.І. 79, 83
Леонтович М. 37
Лизогуб М. 17, 27, 29, 30
Ломоносов М.В. 79, 86
Лук'яненко О.М. 115, 151

М

Мавродін В.В. 86
Мазепа І. 20
Максимович М.О. 58
Малюта О. 7
Маркевич М.О. 58
Маркіна В.О. 159
Маркович Д. 55
Матрона Польська 144
Махов Г. 47
Мацейовський В.А. 104
Мезенцев Ю. 7
Мірчук П. 19
Міхновський М. 17, 19, 20
Могила Петро 36
Мольєр Ж. 21

Н

Наливайко М. 27

О

Окиншевич Л. 65

Олександр, великий князь
Литовський 99

Орлик П. 24

Орреус 113

Осташко Т. 7, 12, 18

П

Павлишин А. 28, 29, 30

Петлюра С. 19

Петр В.І. 115

Петров Б.Д. 138, 139

Петро І. 37

Пирогов М.І. 55, 121

Полонська-Василенко Н.Д. 65

Полуботок П. 20

Понятовський С. 59

Постишев П.П. 73

Постоловський Я. 63

Потоцький П. 144

Потьомкін-Таврійський Г.О. 14

Предтеченський А.В. 86

Пристайко В. 11

Прокопчук В. 7, 56

Р

Рембовський 113

Решпель 88

Рибаков Б.О. 88

Ролле Й.А. 139, 140, 141, 142,
143, 144, 145, 146, 158

Романовський В.О. 159

Руданський С. 56, 57, 58, 60

Рудницький 52

Руссі 115

Руцький 113

С

Савицька В.Й. 119, 120

Савостьянов О. 47, 48

Савчук З.С. 7

Савчук Ю. 83

Сайдаченко М. 11

Самойлович 60, 113

Самутін В. 48

Самутін Ф. 177

Семенко Л.І. 8

Сен-Лоран 115

Сіденгам Т. 60, 113

Сінкевич Г. 142

Сіцінський (Січинський) Ю.
46, 59, 85, 142

Скальковський О.О. 58

Скоропадський П. 24

Слабошпицький М. 28, 29

Співачевська Н.Є. 34, 42

Станіслав Август 63

Старицький М. 21, 144

Т

Талько-Гринцевич Ю.Д. 139

Талько-Грицкевич Г. 134

Терехова М.П. 8

Тереховський 113
Терновський В.М. 63, 113,
115, 151
Тимошенко Л.О. 149
Тихомиров М.М. 86, 88, 104
Ткаченко М.М. 65
Турченко Ф.Г. 18
Тухачевський М.М. 73

У

Українка Леся 56, 57, 58
Устинова І.О. 136
Устюгов М.В. 159
Ушаков 73

Ф

Федів І. 27, 28, 29
Федько І.Ф. 73, 160

Х

Хлопов К. 37
Хмельницький Б. 21, 24, 132,
142, 143
Хмельницький Ю. 145
Храневич В. 46

Ц

Циганенко А.Я. 150

Ч

Чайльд Горн 21
Чарторійський 62
Чемеринова Р.В. 34
Чеховський 78

Ш

Шамрай С.В. 65
Шаповал М. 20
Шаповал Ю. 11, 152
Шевченко Т.Г. 36, 44
Шевчук В. 48
Шепсель М. 60, 63
Шипович І.О. 58, 59, 85
Шпильова Л. 7, 12
Шумлянський 60, 113

Щ

Щербина В.І. 65

Я

Яворський М.І. 57
Ян Казимир 100
Яновський Т.Г. 60, 122
Ярослав Мудрий 24
Яценко В.В. 8, 122, 149

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Абраменко, Л. М. Київ : жертви репресій. Т. 1 / Л. М. Абраменко ; [голов. ред. Л. Танюк]. — К. : Логос, 1997. — 496 с.
2. Антонович, В. Б. Иосиф Иосифович Ролле (D-г Antoni I.) : некролог / [В. Б. Антонович] // Киевская старина. — 1894. — Т. 44, февр. — С. 305–310. — Подпись В. А.
3. Архів Харківського національного медичного університету «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). Г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. Кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах».
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов высших учреждений при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 5, т. 1. Акты о городах (1432–1798). — К. : в Унив. тип., 1869. — 94, 637 с.
5. Баженова, С. Е. Роль польської історичної науки у розвитку поділлезнавства другої половини ХІХ ст. : (на прикл. творчості Й. А. Ролле) / С. Е. Баженова // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 1998. — Т. 2 (4). — С. 26–31.
6. Бахрушин, С. В. Научные труды. [Т.] 1. Очерки по истории ремесла, торговли и городов Русского централизованного государства XVI — начала XVII в. / С. В. Бахрушин ; АН СССР, Ин-т истории. — М. : Изд-во АН СССР, 1952. — 264 с., [1] л. портр.
7. Великая Яблоновка (Велика Яблунівка) [Електронний ресурс] // Бекет : ист.-генеал. база данных Украины. — Режим доступа: http://beket.com.ua/cherkasskaja/velikaja_jablonevka/ (21.01.2013). — Загл. с экрана.
8. Златополь [Електронний ресурс] // Бекет : ист.-генеал. база данных Украины. — Режим доступа: <http://beket.com.ua/kirovogradskaja/zlatopol/> (21.01.2013). — Загл. с экрана.

9. Білінський, М. Часописи Поділля (в межах УСРР) : іст. нарис з доби 1838–1927 : відбитка із зб. «Часописи Поділля» / М. Білінський ; за ред. В. Отамановського й М. Ідашкина. — Вінниця : [б. в.], 1927–1928. — 31 с.
10. Білокінь, С. Репетиція беззаконь : судовий процес над «Спілкою Визволення України», якої не було, та його наслідки / Сергій Білокінь // Україна. — 1989. — № 37. — С. 13–15 ; № 38. — С. 20–21.
11. Болабольченко, А. «СВУ» : суд над переконаннями / Болабольченко Анатолій // Вітчизна. — 1989. — № 11. — С. 159–179.
12. Верстюк, В. Діячі Української Центральної Ради : біограф. довід. / В. Верстюк, Т. Осташко. — К. : [б. в.], 1998. — 255 с.
13. Верстюк, В. Ф. Українська Центральна Рада : період становлення / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 23–46.
14. Верхратский, С. А. Из медицины прошлого / С. А. Верхратский // Врачебное дело. — 1956. — № 1. — С. 43–56.
15. Вінниця та її минуле // Вінниця, її околиці та Вінницька округа: Провідник екскурсанта, приїжджого та краєзнавця / [В. Д. Отамановський]. — Ч. 1: Культура та природа. — Вінниця, 1927. — С. 11–17.
16. Воловик, В. П. В. Д. Отамановський — видатний історик України, організатор краєзнавчої роботи на Поділлі / В. П. Воловик, П. С. Григорчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. «Історія». — 2002. — Вип. 4. — С. 115–123.
17. Вчені університету / Харк. держ. мед. ун-т ; за ред. А. Я. Циганенка. — Х. : Харків, 2002. — 470 с. — На опр.: Вчені Харківського державного медичного університету. — Присвяч. 200-річчю від дня заснування Харк. держ. мед. ун-ту, 1805–2005.
18. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. 66855 фп. — Т. 2. Матеріали перевірки к делу по обвинению Романовского В. А. Февраль-сентябрь 1958 г. — 182 арк.

19. ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 67098 фп. — Т. 149 «СВУ» (Отамановский В.Д.). — 199 арк.
20. ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 67098 фп. — Т. 149 (контрольно-наглядова справа. Отамановский Валентин Дмитриевич). — 15 арк.
21. Гальчак, С. Отамановський Валентин Дмитрович / С. Гальчак // Краєзнавці Вінниччини : Біографії. Бібліографія / С. Гальчак ; Всеукр. спілка краєзнавців [та ін.]. — Вінниця, 2005. — С. 136–138.
22. Гейден, Д. Ф. Положение земельного вопроса в Винницком уезде и попытка устроить безземельных и малоземельных / Д. Ф. Гейден. — Немиров : тип. Р. Б. Шера, 1906. — 20 с. : табл.
23. Геращенко, Т. С. Українські самостійники в національно-визвольній боротьбі в 1917 — на початку 1918 рр. [Електронний ресурс] / Т. С. Геращенко // Вперед : [електрон. журн.]. — Режим доступу: vpered.wordpress.com/2010/02/18/українські-самостійники-в-національ/ (3.05.2013). — Назва з екрану.
24. Греков, Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века / Б. Д. Греков. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1946. — 959 с., 2 л. карт.
25. Грицкевич, В. П. [Рецензия] / В. П. Грицкевич, Г. І. Довгяло // Советское здравоохранение. — 1966. — № 6. — С. 74–76. — Рец. на кн.: Борьба медицины с религией в Древней Руси / В. Д. Отамановский. — М. : Медицина, 1965. — 188 с.
26. Гульдман, В. К. Населенные места Подольской Губернии : (алф. перечень насел. пунктов губернии, с указанием некоторых справ. сведений о них) / В. Гульдман ; изд. Подол. губерн. стат. комитета. — Каменец-Подольский : тип. Подол. губерн. правления, 1893. — [2], II, IV, 636 с.
27. Гульдман, В. К. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. — Каменец-Подольский : тип. Подол. губерн. правления, 1901. — 402 с.
28. Гульдман, В. К. Подольская губерния : опыт геогр.-стат. описания / [соч.] В. К. Гульдмана ; изд. Подол. губерн. стат. коми-

- тета. — Каменец-Подольский : тип. Подол. губерн. правления, 1889. — 514 с. разд. паг., 9 л. табл.
29. Гульдман, В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии / настол.-справ. книжка для землевладельцев и арендаторов / сост. [и изд.] В. К. Гульдман, чл.-секр. Подол. стат. ком. — 2-е изд., испр. и значит. доп. — Каменец-Подольский : тип. С. П. Киржацкого, 1903. — 988 с. разд. паг.
30. Державний архів Вінницького інституту народної освіти. — Ф. Р-5257. — Оп 1. — Спр. 8.
31. Державний архів Вінницької області (ДАВО). — Ф. 254. — Оп. 1. — Спр. 1203.
32. ДАВО. — Ф. Р-521. — Оп. 2. — Спр. 84.
33. ДАВО. — Ф. Р-847. — Оп. 1. — Спр. 81.
34. ДАВО. — Ф. Р-6023. — Оп. 4. — Спр. 23901.
35. Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. 1584. — Оп. 22. — Спр. 39. — Арк. 27–30.
36. Допросы, отобранные в Дубенском магистрате от беглого крестьянина Апанаса Говина, по поводу обвинения его в убийстве жены. Приговор, постановленный тем же магистратом, осуждающий подсудимого на смертную казнь. Описание самой казни. 1719 Апреля 18–21 // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов высших учреждений при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1870. — Ч. 6, т. 2 : Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799). — С. 35–38.
37. Д-р Антоний. Кармелюк : пер. с польск. // Киевская старина. — 1886. — Т. 14, марг. — С. 495–560. — Авт. указан в предисл. к публ., наст. фамилия — И. И. Ролле.
38. Єфремов, С. О. Щоденники, 1923–1929 / Сергій Олександрович Єфремов. — К. : Газета «РАДА», 1997. — 848 с. — (Сер. «Мемуари»).
39. Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові : пригод. повість / Вал. Злотополець, І. Федів ; за

- ред. М. Славинського ; післямова М. Слабошпицького ; худож. В. Харченко. — К. : Ярославів Вал, 2007. — 223 с.: іл.
40. Звідомлення Української академії наук у Києві за ... [1924–1927] рік. — К. : друк. Укр. акад. наук, 1925–1928.
41. Злотополець, В. Син України : іст. повість з часів укр. лицарства / Валентин Злотополець ; передм. вид-ва «Укр. націоналіст». — [Б. м. : б. в., б. р.]. — 20, 223 с. — Репринт. вид. кн.: Син України : іст. повість у 3-х ч. з ілюстр. та мапою / сюжет, опрацюв. та ред. Вал. Злотопольця ; компонували: І. Федів, В. Злотополець. — К. ; Кам'янець ; Відень : Вернигора, 1919. — 223 с.
42. Золотарев, В. А. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбасі : люди і документи (1919–1941) / В. А. Золотарев, В. П. Степкин. — Донецьк : Алекс, 2010. — 512 с.: іл.
43. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. / за ред. В. Отамановського, Л. Тимошенка // Вінницький замок / М. Білінський. — Вінниця, 1926. — С. I–VIII.
44. Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928 : док. і матеріали. — К. : НБУ ім. В. Вернадського НАН України, 1998. — 763 с.
45. Історія Харківського державного медичного університету : [1805–2005 / за ред. А. Я. Циганенка]. — Х. : [ВПЦ «Контраст»], 2005. — 742 с., [7] с. іл. — На опр.: Історія Харківського державного медичного університету. 200 років.
46. Кароєва, Л. Валентин Дмитрович Отамановський / Л. Кароєва // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» : наук. доп. та повідомл. — Х., 1997. — Ч. 1. — С. 157–158.
47. Кароєва, Л. Р. Краєзнавча діяльність Кабінету вивчення Поділля в 1920 роки ХХ ст. / Л. Кароєва // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доп. і повідомл. — К., 1989. — С. 42–43.
48. Кароєва, Л. Р. Валентин Дмитрович Отамановський / Л. Р. Кароєва, Л. М. Шпильова // Подільська старовина : наук. зб. на

- пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / відп. ред. В. А. Косаківський. — Вінниця, 1993. — С. 6–13.
49. Комаренко, Н. В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках / Н. В. Комаренко // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971. — Вип. 4. — С. 33–47.
50. Кот, С. Валентин Отамановський / Сергій Кот // Крути. Січень 1918 року : док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во «Герої Крут» ; упоряд. Я. Гаврилюк. — К., 2008. — С. 663–674.
51. Кот, С. І. Честі своєї не зрадив : (В. Д. Отамановський) / Сергій Кот // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К. ; Хмельницький, 1991. — С. 133–142.
52. Кривецький, І. Часописи Галицького Поділля : іст.-бібліогр. матеріали з р. р. 1882–1927 / І. Кривецький ; Вінниц. філія Всенар. б-ки України при Укр. АН ; [за ред. В. Отамановського]. — Вінниця : [б. в.], 1928. — 21 с.: іл.
53. Крути. 29 січня 1918 р. / [упоряд. О. Бойко]. — К. : Вид-во Олени Теліги, 2007. — 95 с.: іл.
54. Литвин, С. Військо Центральної Ради : злочинна недбалість чи поріг можливого? / Сергій Литвин // Воєнна історія. — 2007. — № 1/3. — С. 9–15.
55. Мазило, І. В. В. Д. Отамановський про медико-санітарну культуру східних слов'ян / І. В. Мазило, А. І. Семенюк // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 7-го вересня 1993 р. — Вінниця, 1993. — С. 100–101.
56. Максимович, М. А. Собрание сочинений. В 3 т. / М. А. Максимович. — К. : тип. М. П. Фрица, 1876–1880. — 3 т.
57. Малюта, О. Отамановський Валентин Дмитрович / Ольга Малюта // Українські історики ХХ століття : бібліогр. довід. / Ін-т історії України НАН України. — К., 2006. — Ч. 3. — С. 165–169. — (Сер. «Українські історики» ; вип. 2).
58. Маркевич, Н. А. История Малороссии. [В 5 т.] / [соч.] Николая Маркевича ; изд. книгопродавца О. И. Хрусталева. — М. :

- в тип. Августа Семена, при Император. медико-хирург. акад., 1842–1843. — 5 т.
59. Материалы для истории медицины в России. Вып. 2. — СПб : тип. М. М. Стасюлевича, 1883. — [2], 129–576 с.
60. Мірчук, П. Микола Міхновський : апостол укр. державності / Петро Мірчук. — Філадельфія : Т-во укр. студіюючої молоді ім. М. Міхновського, 1960. — 136 с.: іл.
61. Млиновецький, Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. : (про що «історія мовчить»). [Т. 1] / Р. Млиновецький. — 2-ге вид. переглянуте і значно доповн. — Торонто : Чужина : друком вид-ва «Гомін України», 1970. — 571 с.
62. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. : (про що «історія мовчить»). Т. 2 / Р. Млиновецький. — 2-ге вид., перегл. і значно доповн. — [Б. м.] : Чужина, 1973. — 670 с.
63. Нуштаев, А. И. Вклад профессора Валентина Дмитриевича Отамановского в развитие истории медицины и классической филологии / А. И. Нуштаев, А. И. Завьялов, И. А. Якупов // Медицинская профессура СССР : крат. содерж. и тезисы докл. науч. конф. — М., 2010. — С. 182–184.
64. Окиншевич, Л. Десять років праці Комісії для виучування західноруського та українського права (1919–1929) / Лев Окиншевич // Праці Комісії для виучування західноруського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. XI–XXX.
65. Окиншевич, Л. Моя академічна праця в Україні / Лев Окиншевич. — Львів : НТШ, 1995. — 87 с. — (Мемуарна бібліотека НТШ ; № 2).
66. Опис Вінницької округи [Карти] / Каб. виучування Поділля Вінниц. філії Всенар. б-ки України при Укр. АН ; рисовник П. Колієвський ; авт. тексту: О. Савостіянов [та ін.] ; ред.: Ф. Самутін, В. Отамановський. — 1:420000. — [Вінниця : б. в.], 1926. — 1 к. : 1 колір., текст, дод. пл., табл.
67. Отамановский, В. Д. Борьба медицины с религией в Древней Руси / проф. д-р ист. наук В. Д. Отамановський ; под ред. проф.

- М. И. Барсукова и доц. И. А. Устинова. — М. : Медицина, 1965. — 188 с.
68. Отамановский В. Д. Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV–XVII вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. Д. Отамановский; Московский ордена Ленина государственный университет им. М. В. Ломоносова. — М., 1946. — 22 с.
69. Отамановский, В. Д. Винница как тип украинского города южного Правобережья XVIII в. : эволюция правового положения и устройства на фоне социально-экономического развития Брацлавщины XVII–XVIII вв. и процесса образования городского сословия : автореф. дис. ... доктора ист. наук / В. Д. Отамановский. — Симферополь, 1949. — 22 с.
70. Отамановский, В. Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в. : проблема возникновения и развития украинского феодального города : автореф. дис. ... доктора ист. наук / В. Д. Отамановский. — Саратов, 1955. — 28 с.
71. Отамановский, В. Д. И. А. Ролле и Ю. Д. Талько-Грынцевич : (к истории рус.-польск. науч. связей) / В. Д. Отамановский // Советское здравоохранение. — 1962. — № 8. — С. 75–77.
72. Отамановский, В. Д. Медицинское прошлое южного Правобережья Украины XVIII в. : материалы по истории рус. медицины : ист.-мед. исслед. / В. Д. Отамановский. — Саратов : [б. и.], 1952. — 168 с.
73. Отамановский, В. Д. Отечественные лекари-новаторы второй половины XVIII в., создавшие более прогрессивное направление в лечении чумы, и роль их как зачинателей рациональной терапии / В. Д. Отамановский, д-р ист. наук. — Саратов, 1958. — 42 с. — (Труды Саратов. мед. ин-та ; т. 10, вып. 1).
74. Отамановский, В. Д. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право / В. Д. Отамановский // Вопросы истории. — 1958. — № 3. — С. 122–135.
75. Отамановский, В. Д. Реформы в Речи Посполитой, направленные на создание государственной системы здравоохранения, и их

- значение для Правобережной Украины / В. Д. Отамановський // Советское здравоохранение. — 1959. — № 7. — С. 35–41.
76. Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія історії України / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. — К., 2010. — Т. 7 : Мл — О. — С. 699–700.
77. Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія українознавства / Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; [голов. ред. В. Кубійович]. — Перевид. в Україні [репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. — Львів, [1994]. — Т. 5 : [Місто — «Перемисьлянинь»]. — С. 1905.
78. Отамановський Валентин // Українська загальна енциклопедія / під ред. І. Раковського. — Львів ; Станіслав ; Коломия, 1932–1934. — Т. 2. — С. 356.
79. Отамановський, В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях : іст. дослідж. / В. Д. Отамановський. — Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. — 464 с.
80. Отамановський, В. Д. Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського // Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / відп. ред. В. А. Косаківський. — Вінниця, 1993. — С. 13–20.
81. Отамановський В. Д. Бібліографія краю («топобібліографія») як одне з основних завдань наукової бібліотеки та організація топобібліографічної праці на Україні / Отамановський В. Д. // Бібліотечний збірник. — К., 1926. — Ч. 1. — С. 82–88.
82. Отамановський, В. Д. Вінницька філія Всенар[одної] бібл[іотеки] України / [В. Д. Отамановський] // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 3. — С. 87.
83. Отамановський, В. Д. Губбібліотека Поділля : (Вінниц. філіал Всенар. б-ки України при ВУАН) : (підсумки праці 1923–24 рр.) / В. Д. Отамановський // Червоний край. — 1924. — 19 листопада.
84. Отамановський, В. Д. До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини ХУІІІ ст. / В. Д. Отамановський // Збірник пам'яті академіка Т. Г. Янов-

- ського / за ред. акад. Д. Заболотного, О. Корчак-Чепурківського та І. Шмальгавзена. — К., 1930. — С. 322–334.
85. Отамановський, В. Д. До питання про рід поета Степана Руданського / В. Д. Отамановський // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. — 1929. — Кн. 25. — С. 119–123.
86. Отамановський, В. Д. Звідомлення Бібліографічної Секції Кабінету виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при Українській академії наук з 1-го квітня 1926 до 1-го квітня 1928 року / В. Д. Отамановський // Часописи Поділля : іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР / склали М. Білінський [та ін.]. — Вінниця, 1927–1928. — С. I–III.
87. Отамановський, В. Д. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. Т. 1, ч. 1 / В. Д. Отамановський. — Вінниця : [б. в.], 1926. — 5 с.
88. Отамановський, В. Д. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля / В. Д. Отамановський. — Вінниця : [б. в.], 1926. — 13, XV с. — (Вінниц. філія Всенар. б-ки України при Всеукр. акад. наук, Каб. виучування Поділля ; вип. 8).
89. Отамановський, В. Д. Моє каяття / В. Д. Отамановський // Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / відп. ред. В. А. Косаківський. — Вінниця, 1993. — С. 20–29.
90. Отамановський, В. Д. Перші аптеки на Україні / В. Д. Отамановський // Фармацевтичний журнал. — 1960. — № 2. — С. 60–68.
91. Отамановський, В. Д. Праця та стан Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінету виучування Поділля на 1 травня 1929 року / В. Д. Отамановський // Вісті Всеукраїнської академії наук. — 1929. — № 5/6. — С. 126–130.
92. Отамановський, В. Д. Про потребу утворення кабінетів виучування територій у культурно-економічних осередках УРСР між-

- окружного (краєвого) значення / В. Д. Отамановський // Вісті Всеукраїнської академії наук. — 1929. — № 7/8. — С. 31–35.
93. Отамановський, В. Д. Розвиток аптечної справи на Україні із середини XVII до початку XIX ст. / В. Д. Отамановський // Фармацевтичний журнал. — 1963. — № 5. — С. 48–57 ; № 6. — С. 56–67.
94. Очерки истории Харьковского медицинского института / [редкол.: В. А. Задорожный (отв. ред.) и др.]. — Х. : ХМИ, 1969. — 486 с.
95. Петров Б. Д. [Рецензия] / Б. Д. Петров // Советское здравоохранение. — 1966. — № 6. — С. 72–74. — Рец. на кн.: Борьба медицины с религией в Древней Руси / В. Д. Отамановский. — М. : Медицина, 1965. — 188 с.
96. Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / відп. ред. В. А. Косаківський. — Вінниця : [б. в.], 1993. — 480 с.
97. Полонська-Василенко, Н. Д. Українська академія наук : (нарис історії) / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. — К. : Наук. думка, 1993. — 413 с.
98. Потебенько, Й. О. Протест Прокуратури УРСР у справі СВУ / Й. О. Потебенько // Літературна Україна. — 1989. — 11 серпня. — С. 6–7.
99. Похилевич, Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах Губернии находящихся / собр. Л. Похилевич. — Киев : тип. Киево-Печер. лавры, 1864. — [2], VI, 763 с., 1 л. ил.
100. Пристайко, В. І. Справа «Спілки визволення України» : невідомі документи і факти / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. — К. : Інтел, 1995. — 448 с.
101. Прокопчук, В. Краєзнавство на Поділлі : історія і сучасність / В. Прокопчук. — К. : Рід. край, 1995. — 204 с.
102. Прокопчук, В. С. В. Д. Отамановський — пам'яткоохоронець // Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого і крає-

- знавця В. Д. Отамановського / відп. ред. В. А. Косаківський. — Вінниця, 1993. — С. 31–33.
103. Прокопчук, В. С. Чи були 20-ті роки ХХ ст. всуціль «зоряними» для українського краєзнавства? / В. С. Прокопчук // Велика Волинь : наук. зб. / Житомир. наук.-краєзнав. т-во дослідників Волині [та ін.]. — Житомир, 2004. — Т. 31 : Житомиру — 1120 (884–2004). — С. 147–152.
104. Прокопчук, В. С. Творець Кабінету виучування Поділля / В. С. Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Сер. «Історичні науки». — 2003. — Т. 11. — С. 262–269.
105. Робак, І. Ю. «Білі плями» в біографії В. Д. Отамановського і перспективи архівних досліджень для їх усунення / І. Ю. Робак // Історичний архів. Наукові студії / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили [та ін.]. — Миколаїв, 2011. — Вип. 6. — С. 145–149.
106. Робак, І. Ю. Валентин Отамановський : молоді роки вченого / І. Ю. Робак // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» : зб. наук. пр. — Х., 2011. — [Вип.] 64 : Історія науки і техніки. — С. 97–104.
107. Робак, І. Ю. Особова справа В. Д. Отамановського як історичне джерело / І. Ю. Робак, С. Г. Водотика // Гілея : наук. вісн. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Укр. акад. наук ; [голов. ред. В. М. Вашкевич]. — К., 2011. — Вип. 49. — С. 199–206.
108. Ролле Йосип Антоній // Українська радянська енциклопедія / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. — К., [1963]. — Т. 12 : Пряшів — Світлофор. — С. 340.
109. Рыбаков, Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М. : Изд-во АН СССР, 1948. — 792 с., 9 л. Ил.
110. Савчук, В. О. Становлення організаційних форм краєзнавчої роботи на Поділлі у 20-х роках ХХ ст. / В. О. Савчук // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. — К., 1998. — Вип. 3. — С. 51–55.
111. Савчук, З. С. В. Д. Отамановський (1893–1964) — вчений, педагог, організатор науки : автореф. дис. ... канд. іст. наук :

- 07.00.07 / З. С. Савчук ; Укр. акад. аграр. наук, Держ. наук. с.-г. б-ка. — К., 2006. — 20 с.
112. Савчук, З. С. В. Д. Отамановський (1893–1964) — вчений, педагог, організатор науки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 : захищена 29.06.2006 / Савчук Зоряна Степанівна. — К., 2006. — 201 арк.
113. Савцов, В. Злочин, якого не було / В. Савцов // Радянська Україна. — 1989. — 12, 13, 16, 26, 27 вересня.
114. Син України : іст. повість з часів укр. лицарства. В 3 ч. / сюжет, опрацюв. та ред. В. Злотополяця ; компонували: І. Федів, В. Злотополець. — Львів : Просвіта, 1992. — 176 с.
115. Скальковский, А. А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского / извлеч. из собств. запорож. архива А. Скальковским, чл. Одес. о-ва любителей истории и древностей, кор. Стат. отд-ния при М-ве внутр. дел. — Одесса : Гор. тип., 1841. — [2], X, 440, IV с., 1 л. фронт.
116. Солдатенко, В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського : (полем. зауваги на полях кн. Ф. Турченка «Микола Міхновський: Життя і Слово») / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 98–110.
117. Співачевська, Н. Бібліографія часописів Поділля (в межах УСРР) : (покажч. від року 1838 до року 1927) : відбитка із зб. «Часописи Поділля» / Н. Співачевська ; за ред. В. Отамановського й М. Ідашкина. — Вінниця : [б. в.], 1927–1928. — 146 с.
118. «Спілка визволення України» : стеногр. звіт суд. процесу. Т. 1. — Х. : Пролетар, 1931. — V, 714 с. — Назва опр.: СВУ.
119. Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві. Т. 1 / за голов. ред. Михайла Грушевського, при ближчій участі О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевського і П. В. Клименка. — У Києві : з друк. Укр. акад. наук, 1926. — XVIII, 176, 2 с.
120. Тихомиров, М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. — М. : Госполитиздат, 1956. — 477 с., 1 л. карт.
121. Турченко, Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. — К. : Генеза, 2006. — 318 с.

122. Турченко, Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради : джерела та їх інтерпретації / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. — № 2. — 2007. — С. 63–77.
123. Українська Центральна Рада : док. і матеріали. У 2 т. Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. / НАН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України ; [упоряд.: В. Ф. Верстюк та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1996. — 588 с.: іл. — (Пам'ятки історії України. Сер. V, Джерела новітньої історії).
124. Українська Центральна Рада : док. і матеріали. У 2 т. Т. 2. 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. / НАН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України ; [упоряд.: В. Ф. Верстюк та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1997. — 422 с.: іл. — (Пам'ятки історії України. Сер. V, Джерела новітньої історії).
125. Філонов, Л. Біля витоків історії / Л. Філонов // Вінницька правда. — 1988. — 13 жовт.
126. Філонов, Л. В. Значення праць В.Д. Отамановського для шкільного краєзнавства на Вінниччині / Л. Філонов // Тези доповідей і повідомлень вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 3 лютого 1998 р. — Вінниця, 1998. — С. 102–103.
127. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. Р-166. — Оп. 12. — Спр. 1524.
128. ЦДАВО України. — Ф. Р-166. — Оп. 3. — Спр. 414.
129. ЦДАВО України. — Ф. Р-166. — Оп. 3. — Спр. 419.
130. ЦДАВО України. — Ф. Р-166. — Оп. 8. — Спр. 425.
131. Часописи Поділля: Іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР / За ред. Валентина Отамановського — Вінниця: б. в., 1927–1928. — VII, 31, 146, 21, 4, III с.
132. Черушев, Н. С. Удар по своим. Красная Армия, 1938–1941 / Н. С. Черушев. — М. : Вече, 2003. — 480 с., [8] л. портр. — (Военные тайны XX века).

133. Шаповал, Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні : особи, факти, док. / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. — К. : Абрис, 1997. — 608 с.: іл.
134. Шипович, И. Е. Летопись Винницкого Капусцинского кляштора / [публикация, вступ. ст. и примеч.] свящ. И. Шиповича. — Каменец-Подольский : тип. С. П. Киржацкаго, 1902. — 55 с.
135. Шипович, И. О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней и отношение Брацлавщины к Подолии / свящ. И. Шипович. — Винница : тип. Гор. управления, 1914. — 24 с.
136. Юсов, С. Л. Наукова і педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період / С. Юсов // Український історичний журнал. — 2006. — № 2. — С. 89–105.
137. Chodynicki, I. Historja stołecznego Krylestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasow terażniejszych / Ignacy Chodynicki. — Lwow : Karol Wilda, 1865. — XV, [1], 466 s.
138. Dr. Antoni J. Czasowa komisya archeograficzna, centralne Kijowske archiwum i ich wydawnictwa / J. Antoni // Kraj. — 1882. — № 14. — S. 2–6.
139. Dr. Antoni J. Opis documentow przechowywanych w archiwum wilenskigo jeneral-gubernatorstwa / J. Antoni // Kraj. — 1885. — № 48. — S. 26–28.
140. D-r Antoni J. Polonica materialy do dziejow Polski w pismach rosyjskich (1700–1862) zebrane. — Krakow, 1879–1880.
141. Dr. Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multanskich : w 3 t. / Jozef Antoni. — wyd. 2 przer. i powiększ. przer. aut. — Warszawa ; Krakow : Gebethner i Wolff: G. Gebethner i Spyłka, 1880.
142. T. 1: Kamieniec nad Smotryczem. — [4], 308, III, [2] s.
143. T. 2: Kamieniec nad Smotryczem. — 304, II, [1] s. — 290, III, [2] s.
144. T. 3: Żywaniec, Paniowce, Czarnokozińce, Bar, Mohylyw, Szarogryd. — 290, III, [2] s.
145. Dr. Rolle, J. Drukarnie i sztycharnia w Berdyczowie / Jozef Rolle // Rocznik dla archeologyw, numizmatykyw i bibliografyw Polskich : rok 1871. — Krakow, 1874. — S. 14–26.

146. Dr. Rolle, J. Drukarnie na kresach multanskich / Jozef Rolle // Rocznik dla archeologyw, numizmatykyw i bibliografywn Polskich : rok 1870. — Krakow, 1873. — S. 15–28.
147. Gasiorowski, L. Zbiyr wiadomości do historyi sztuki lekarskiej w Polsce od czasyw najdawniejszych aż do najnowszych. T. 2 / Ludwik Gasiorowski. — Poznan : Nakladem J. K. Żupańskiego, 1853. — 492 s.
148. Kołłątaja, H. Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764). T. 1 / przez Hugo Kołłątaja. — Poznań : w Druk. na Garbarach Nro 45, 1841. — [6], 252 s. — (Obraz Polakym i Polski w XVIII Wieku ; t. 11).
149. Lange, O. Lokacja miast Wielkopolski właściwej; na prawie niemieckim w wiekach średnich (z mapą) / Oskar Lange ; Z zasilkiem Ministerstwa wyznaw religijnych s oświecenia publicznego. — Lwow, 1925. — 79 s. — (Pamiętnik Historyczno-Prawny ; t. 1, z. 5).
150. Maciejowski, W. A. Historya miast i mieszczan w krajach dawnego Państwa Polskiego od czasyw najdawniejszych aż do połowy XIX wieku / W. A. Maciejowski. — Poznan : druk. K. Poznanskiiego, 1890. — T. 17. — Z. 2. — [6], 279 s.
151. Otamanovsky Walentin // Encyclopedia of Ukraine. — Toronto etc.: Univ. of Toronto press, 1985–1993. — Vol. III : L — Pf / Ed. by D. H. Struk. — 1993. — 872 p. — P. 738.
152. Rolle, J. Zakłady dobroczynne i szpitale w dawnym Wojewodztwie Podolskiem // Przegląd lekarski. — 1867. — № 17–19.
153. Rolle, J. Szpitála, służba zdrowia, chjroby panujace nagminnie w dawnym Wojewodztwie Podolskiem od poszátaku XV wieku / Jozef Rolle // Dwutyg. higieniczny publ. Krajowej : dod. do Przegląd lekarski. — 1872. — № 9–10.
154. Tymieniecki, K. Procesy tworeze formowania się społeczeństwa w wiekach średnich / Kazimierz Tymieniecki. — Warszawza : E. Wende, 1921. — [8], 359 s.
155. Wenda, K. Aptekarze dawnego Lwowa / K. Wenda // Nowe czasopismo aptekarskie. — Lwow, 1920. — Z. 2. — S. 23–45.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
ВСТУП	5
ДЕРЗНОВЕННА МОЛОДІСТЬ У ВИРІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ.....	9
ПОДІЛЬСЬКИЙ ЗЛЕТ: ЧАС ПЛІДНОЇ РОБОТИ Й ПЛЕКАННЯ НАДІЙ	31
У ТЕНЕТАХ БІДИ. ПОРА РЕПРЕСІЙ ТА ПОНЕВІРЯНЬ ПО ЧУЖИНІ.....	67
ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ЯК НОВЕ І ЗАВЕРШАЛЬНЕ ПОЛЕ ДІЯЛЬНОСТІ.....	117
ВИСНОВКИ.....	155
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	162
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА.....	166

Наукове видання

РОБАК
Ігор Юрійович

САВЧУК
Зоряна Степанівна

**ВАЛЕНТИН ОТАМАНОВСЬКИЙ – РЕВОЛЮЦІОНЕР,
ВЧЕНИЙ, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ**

Монографія

*Редактор В.А. Мац
Комп'ютерна верстка В.В. Тарасенко*

Підписано до друку 25.06.2013. Формат 60×84¹/₁₆
Папір офсетний. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 10,69. Умов. вид. арк. 7,25.
Наклад 300 прим. Зам. № 1072.

Видавництво «Колегіум».
Свідоцтво про держреєстрацію:
серія ДК № 1722 від 23.03.2004.
61093, м. Харків, вул. Іллінська, 57/121.
Тел./факс: (057) 703-53-74

Надруковано у друкарні
ФОП Тарасенко В. П.
Свідоцтво № 24800170000043751 від 21.01.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.
Тел./факс: (0572) 52-82-11, (097) 273-11-77.